

Балдар жазуучусу Сулайман Рысбаевдин пикиринде СССР кезинде «Мектеп» басмасынан жыл сайын 70тен китеп массалык нуска менен чыгып турган, ал эми кийинки 20 жылда баары биригип, ошончо китеп чыккан жок, алар да авторлордун эсебинин, нускасы өтө аз. Мына ушул кенемтени толуктап, 2016-жылы “Кыргыз акын-жазуучулары балдарга” (1-2-том.Автор С.Рысбаев) жыйнагы колубузга тийди.

«Тил маданияты» гезитине ЖК депутаты Каныбек Осмоналиевдин «Интернет китептен айланып кетсин!» деген макаласы басылып, анда китеп кайсы бир авторго таандык болуп, анда жоопкерчилик сакталаары, ал эми интернет калем сыяктуу, андагы маалыматтар билими, көз-карашы, интеллектуалдык деңгээли ар кандай адамдардын маалыматтары да орун ала берери, окуган бала маалыматтын пайда-зиянына баа бере албай калуу коркунучу бар экендигин белгилейт.Китептин ордун башка бир дагы маалымат булагы алмаштыра албай тургандыгын ынанымдуу айтат.

Азыркы кыргыз балдар адабиятынын абалын иликтеген кээ бир илимий эмгектер жазылып, китептер жарыкка чыгышы кубандырып турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Калдыбаева А., Үкүева Б.К., “Элдик акындар жана тарбия” Окуу – методикалык курал. А.Т. Бишкек- 1995.
2. Култаева Үмүт, филология илимдеринин доктору, Самудиновдук мектеп, “Кыргыз туусу” 05.02.2013-ж.
3. Муратов А. “Ч. Айтматов жана этнопедогоика”, Бишкек – 2000.
4. Муратов А., Исаков К., «Кыргыз балдар адабияты», Бишкек, 2013
5. Рысбаев С.К., Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер, Кыргыз адабияты, 28.05.2013.
6. ”Кыргыз акын-жазуучулары балдарга”, Бишкек, 2008
7. Муратов Абдыкерим, Балдар адабияты деген эмне?, “Zaman Кыргызстан” “Кыргыз гезиттер айылы”, 26.08.2011-ж.
8. Рысбаев Сулайман, «Рухий деградацияга кабылган улуттун эртеңи барбы, жокпу?», “Кутбилим”, март, 2013
9. Самудинов Т., Балдар дүйнөсүн аралап, “Эркин тоо”, 26-сентябрь, 2001-ж.
10. Бейшенбек кызы Элеонора, Балдардын адабиятка муктаждыгы, “Азаттык,” 18.08.2011-ж.
11. Шакир Олжобай, С.Рысбаев — Кыргыз балдар адабиятынын Андерсени, “24”kg МА, 12.2013-ж.

**ТАБИЯТТЫН АДАМЗАТКА ТААЛИМИ АЙТМАТОВДУН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДА**

УЧЕНИЕ ПРИРОДЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЙТМАТОВА

**THE TEACHING OF NATURE TO HUMANITY IN THE WORKS OF
AITMATOV**

Аннотация: Макалада Айтматовдун чыгармаларындагы табият темасы, улуу жазуучунун чыгармалары табиятты коргоо, сактоо бүткүл адамзаттын милдети экендигин эскерткен чакырык экендиги айтылат.

Ачкыч сөздөр: аалам, адамдык, табият, таалим, сыймык, жазуучу, адамзат, пейил, ниет, жаныбарлар, дүйнөлүк

Аннотация: В статье говорится , что тема природы в творчестве Айтматова, в творчестве великого писателя –это призыв предупредить, что охрана природы –долг всего человечества.

Ключевые слова: вселенная, человечество, природа, образование, привилегия, писатель, человечность, доброта, намерение, животный мир, мир

Annotation: The article talks about nature in the works of the great writer Aitmatov and warning call to people that the protection of nature is the duty of all mankind

Keywords: universe, man, nature, education, privilege, writer, humanity, kindness, intention, animals, peace

«...Шекспирден тартып Достоевскийге чейин рух шаалары “Ааламдагы адамдыкты издеген”. Качан гана биз адам жан дүйнөсүндөгү асылдуулукту, адамдагы адамдыкты сактап калганыбызда гана глобализация процесси пенде жашоосунун келечегине суроолуу чакырык таштабайт. Кайрадан “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестимдеги: “Биз, адамдар, баарыбыз бир кайыктабыз, алдыбызда улуу мухит”, - деген унгулуу ойду кайталагым келет...», - деген Айтматов бир маектешүүсүндө. Сыймыктуу жазуучубуз дүйнөдөгү ар бир окурманынын жан дүйнөсүнөн орун таба алган чыгармалары менен XX жүз жылдыктын акырындагы XXI жүз жылдыктын башталышындагы классиктердин сыйлуу катарында өзүн карапайым элдин рухий турмушун эң татаал абалында чагылдырууга жөндөм-шыгы, дарамети жеткен жаңы типтеги сүрөткер катары тааныта алды.

Алтай Республикасынын жазуучулар кошуунунун төрагасы Бронтой Бедюров “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” повести аркылуу алтайлыктар тургай, чыгармада камтылган мухиттин жээгинде жашаган эвенк, нивхилер, коряк, ханты, чукча, эскимос сыяктуу түндүктөгү майда улуттар дагы Айтматовду өздөрүнүн сүйүктүү жазуучусу деп эсептешерин айткан.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында лиризм менен драматизм, трагизм менен романтизм эриш-аркак жашап, анда мифтер, диний көз-караш, фантастикалык ой-толгоолор, көркөм шарттуулук жана сүрөттөөнүн катаал реализми тыгыз байланышта өнүгөт.

Айтматовдун адабий ааламынан ойлоп-көксөгөнүндүн баарын тапса болот. Замандаштарынын бири Айтматовдун чыгармачылыгы турган турушу менен поэзия катары туюлаарын белгилейт. Каармандарынын карапайымдыгы, жөнөкөйлүгү, дирилдек сезимдери, ошол эле учурда алардагы даанышмандык, бийик интеллект ширелишип тургандыгы суктандырат. Алгачкы чыгармаларынан болгон «Ак жаан» повестинен баштап «Тоолор кулаганда» романына чейин талдай келгенде, ар бир окурман айылдагы өз балалыгын, жүрөгүн кытыгылаган аруу сезимдерди, шайыр жеңелерди, кызыл жоолук делбиримдерди көз алдына тартып, ал күндөрдү сагынуу менен, кусаланып алары бышык. Ошол эле учурда автор козгогон дүйнөлүк көйгөйлөр менен кошо «Канткенде адам уулу адам болот?» деген суроо жүрөктү тилип өтөт. Күйөрмандары айткандай, «Айтматовдун «Ала-Тоо» аянтына койгон айкели мүмкүн 100-200 жылдан кийин эч нерсеге жарабай калар, а бирок анын өзүнө өзү курган СӨЗ эстелиги адамзат жер үстүндө бар кезде урабайт, кулабайт».

Жаш-кары дебей, билимдүү болом десе дагы, кыргыз болом десе дагы, өзүнүн келечегине кам көрөм десе дагы, интеллектин, намыскөйлүгүн көтөрүп, заманды түшүнүш үчүн дагы биз үчүн алтын казына болгон Айтматовду окуп туруш керек.

Кезинде өзү башында туруп уюштурган «Ысык-Көл» форумунундагы маектешүүлөргө «Чыгармачылык аркылуу аман калуу» деген тема коюп, маанисин адамдардын ой-санаасында согуш идеясынын өзүнүн пайда болушуна каршылык көрсөтүү,- деп түшүндүрөт Айтматов. Адам өмүрү, ал түзгөн цивилизация да- чоң байлык. Кутман жерибиздин көз тайгылткан кооздугун, тазалыгын, амандыгын, экологияны, планетаны көздүн карегиндей сактоо керектигин жаш муундарга түшүндүрө билсек, үйрөтсөк, жашоонун мыйзам ченемдүү бир милдетин аткарган болоор элек,- деп тынчсызданган.

Улуу, терең чыгармалар ар бир доор менен кошо, анын өз заманына ылайык проблемалар менен кошо жаңырып, жаңы ой, жаңы идеялар менен байып турат. Мисалы, Шекспир 500 жылдан кийин дагы изилденип, бүгүнкү заманга жараша окурмандардын руханий - эстетикалык талаптарын канааттандырмак тургай, үлгү болуп, тарбия берип келе жатат. Ошол сыңау Айтматовдун чыгармалары, Айтматов таануу илими түбөлүктүү.

Бир учурда биздин окуу жайдын жамааты да жылт эткен учкуну бар ниетте айтматовтаануучу Абдылдажан Акматалиев менен байланышып, ага арналып ачылып жаткан Айтматовтаануу борборунда жолугушуу болоорун өтө самаган элек.Тилекке каршы жазуучунун 80 жылдыгына арналып КИА, КББА менен биргеликте өткөрүлгөн республикалык илимий конференциядан соң, «Адабий аалам түнөргөндөгү сөз» деген тема менен эскерүү кечесин өткөрүүгө туш болдук. Ошондо жүрөгүмдөн сызылып чыгып, төмөндөгү саптар жаралган:

Чын Сөздү жеткирем деп адамзатка,
Ыйманын тазартууга берип көмөк,
Ҥаа-лаган бөбөк чактан карылыкка,
Гүл-өмүр баасын билүү парзын сез деп.
Ыйлатпа бир-бириңди, өлтүрбөлөп,
Зар какшап, токтоп калды Чыңгыз-жүрөк.

Анан адабият ааламында жакшылыкка жетелеген идеялардын жайылышы менен коштолгон Айтматовсуз күндөр башталды.

«Из калтыр бул дүйнөдө» деп ырдалгандай татыктуу жашап, таасын из калтыруу оңойго турбайт. Ал үчүн Айтматов айтып кеткендей, «Күн сайын адам болуубуз» зарыл. Ааламдан адамдыкты издеген жазуучубуздун керээз, мурастары- бизге өрнөк.

Америкалык жазуучу Джеймс Болдуин: «Адам өзүн коопсуз сезиш үчүн, өз үйүнүн керегелерине дагы, ал түгүл бүтүндөй бир мамлекеттин чек аралары менен да бекинип отура албай калды. Жаңыча ой деген – бул биз баарыбыз, биздин ар бирибиз өзүбүздүн кара башыбыз аман калышы жөнүндө эмес, бүткүл адамзаттын кантип аман калышы жана гүлдөшү жөнүндө ойлошубуз», - деген пикирин бөлүшкөн. Бул пикирдин ачуу чындыгын бүткүл адамзатка пандемия кырдаалы көзгө сайып көрсөттү.

Айтматов: «Жараткан эгем пендесине жер бетиндеги бүтүндөй тиричилик ээсин колуна бермин. Мына сага мейкин талаа, тоо-таш, чалкар деңиз, айдың көл, калың токой. Кыбыраган жан-жаныбарларга да өзүң ээлик кыл. Менден кийинки ээси сенсиң. Жер бетиндеги өмүр өнүмдүү өрүш алабы, жокпу, же бир бүлүнүп, ойрону чыгабы, сага тиешелүү. Акыры сенден сураймын,-деп мойнуна өтө зор милдетти артып, чексиз бийликти адам эркине берсе керек,-дейт «Аскада калган аңчынын ыйында». Ушул суроого бүгүн адамзат эмне деп жооп кайтарат?

Акыл-эстин туу чокусу адам десек, учурда адамзаттын гана эмес, жер бетиндеги бүтүндөй тирүүлүктүн келечеги биздин айлана-чөйрөгө, табиятка жасаган мамилелерибизге көз каранды. Бүгүнкү күндө ар бирибизден экологиялык маданият талап кылынат. Жаратылыштагы тең салмактуулукту сактоо үчүн, жан-жаныбарларга зыян келтирбөө үчүн адамдар жыл санап өсүп бараткан чексиз, эсепсиз керектөөлөрүнө чектөө киргизип, алкынган напсисин тыя билүүсү зарыл болуп турат. Кыбыраган курт-кумурскага чейин табияттын тең укуктуу мүчөсү. Адам баласы алардын ички дүйнөлөрүнө үңүлө бербеген үчүн, аларга айбан катары карап тоотпой келет.«Эгерде үй айбанаттары сүйлөгөндү үйрөнүп, биздин аларга карата жасаган кылмыштарыбызды айтышса, -деген М.Ганди,- дүйнө ага чыдамак эмес».Аларда да кудум адамдардагыдай сезимдер жашай тургандыгын, бири-бирин сүйүп, аяп, коргоп жашай тургандыгын адабият алпы даана байкап, алар менен кошо жүргөндөй, бипге өмүр сүргөндүй, жаныбарлар дүйнөсүнүн призмасы аркылуу бүткүл планетадагы жандуу жашоонун бири –бири менен тыгыз органикалык байланышын баяндап берет. Айтматовдун руху, анын философиясы- Адам, Жаратылыш, Коом жөнүндөгү планетардык ой жүгүртүүгө барып такалат. Планетардык ой жүгүртүү - жалпы планетанын бирдиктүү организм, биосистема экендигин таануу, саясий, экономикалык, илимий, ж.б. чөйрөлөрдө планеталык кызыкчылыктарына артыкчылык берүү, талаш маселелер болуп калса, жалпы биосферанын кызыкчылыгын эске алуу менен чечүү. Айтматовдун чыгармачылыгы дал ушундай багытты көздөгөн үчүн дүйнө эли кызыгып, окуп, түшүнөт.

Улуу жазуучубуз чагылдыргандай, жан- жаныбарлардын арасында адамзатка үлгү болоорлук, укмуштай сонун мүнөздөр учурайт. Казак классиги М.Шаханов менен бирге жазган «Аскада калган аңчынын ыйы» аттуу сырдашуу китебинде табиятка, жан-жаныбарларга мамиле тууралуу сонун мисалдар айтылат.Гималай тоолорун мекендеген кээ бир уруулар жаңы үйлөнгөн жаш жубайларга: Силерге киттин махабатын, иттин адалдыгын каалаймын, -деп тилек айтышат дешет. Адамдардын негизги жаңылыштыгы өзгө тиричилик ээлеринин сезими менен эсептешишпей жаткандыгынан болуп жүрбөсүн, -дешет залкарлар.

«Адамдар табиятка чабуул жасап бүтүштү, эмдиги чабуулду адамдар табияттын өзүнүн күтөт»,- деген акылман Циолковскийдин сөзү чындыкка айланып келе жатканы адамзатты катуу ойлонтууга тийиш. Аскада калган Кожожаш мерген өз жаңылыштыгы менен туш болгон тагдырдын катаал өкүмүнө моюн сунуп, өзүнүн чектен ашкан ырайымсыздыгына, таш боор зулумдугуна, текеберчилигине, кыянатчылыгына наалат айтып, өкүнүп, аска-зоолорду жаңырта, уккан жандын сай-сөөгүн сыздата боздоп-сыздап калганын айтып, бирок, мунун баары өтө кеч эле да,- дешет авторлор. «Кожожаш» жомогу-жалпы адамзаттык кайгынын жогорку чеги, адамзатка сабак.

Айтматов Люксембургда жүргөндө көргөн беш шаарды тутумдаштырган Брюссель –Люксембург-Триер-Кобленц-Фракфурттун кесилишиндеги тоону да, дөбөнү да, токой менен көлдү да кесип өтчү дангыр жолду мисал келтирет. «Автовандын үстүнөн ар бир 10 чакырым сайын жолу кесилип калган элик менен бугуга, каман менен коенго, бака менен жыланга ылайыктап көпүрө салынган. Ага окшогон асма көпүрөнү жапайы аң түгүл, соопчулукка киши кара өткөнгө курса деле жаман болбос эле. Мына, адамдык эгоизмди жеңүүнүн, жандуу табигатка боор тартып карагандыктын, дегеле цивилизациялуу түрдө өнүгүүнүн бир көрүнүшү ушу. «Тынчыңарды алып, өрүштөрүнөрдү бөлгөнүбүздү кечиргиле! Ары-бери өтө бергиле, мына көпүрө десең даяр»,-дегенсиген ниеттеги ызаттоосу го деп суктанат.

Жер бетиндеги жашоо буга чейин жер титирөөдөн, кандуу кыргындан, алаамат куралдардын кесепетинен, топон суунун капташынан тыптыйпыл болуп, кайра кайталанганын, эгер ач көздүк, ыймансыздык менен арааны ачылып, руханий жактан деградацияга кабылып отурган адамзат өзүн тыйбаса, 5-ирет Жер шарын сактап кала алабызбы, жокпу? Табиятка, бири-бирине болгон мамилени өзгөртпөсө, кыямат-кайым жанар тоодон дешет.Тек, кудай сактасын дейли,- дешет улуу жазуучулар маегинде.

Кайсы бир жылы Казакстан менен Кыргызстандан кеч күздө жылуу өлкөгө учкан ак куу, өрдөктөр бараткан багытынан жаңылып, суук уюган Якутияга конуп, кыргынга учурашат. Окумуштуулар абада радиациянын көбөйүшү куштардын сезимталдык жөндөмүн төмөндөткөн деген жыйынтыкка келишкен. Ошондой эле көрүнүш «Кассандра тамгасында» киттердин негизги багытынан жаңылып, дембе-дем өздөрүн жээкке ыргыткандыгы чагылдырылган. А, балким, бул-киттердин эркин ойноп, өмүр сүргөн мухиттин булганышына нааразылыгыдыр, - деген сыяктуу эскерүүлөр «Аскада калган аңчынын ыйында» жык-жыйма.

Башка планетадан келгендер менен пикир алышууда алар «Жер бети Хрусталь Сарай сыяктуу, ал эми адамдар ошол ажайып сарайга камап койгон сүзөнөөк буканын кейпин кийип жүрүшөт»,-дептир. Бул- ушунчалык ачуу чындык,-дейт Айтматов. Жердин дартына даба болоор адамдардын гана мээрим.Ансыз аскада калып, жан азабын тарткан Кожожаштын кейпин кийип калуу коркунучу турат. Жараткан айтты дейт: «Мен адам баласына баарын бердим, тек ниетин гана өзүнө калтырдым» деп. Алдыбызда пейил, ниетти оңдоп, руханий жактан арууланып, залкар жазуучубуздун чыгармаларындагы нарк-санаттуу осуяттарын окуп, аларда айтылган табият таалимине көңүл бөлүп, түшүнүп, үйрөнүп, жашоо образыбызды түзөтүү миилдети турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Г.Гачев. «Чингиз Айтматов», Фрунзе, «Адабият», 1989,218-219-беттер.

2. А. Садыков, «Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу» (илимий очерк), Бишкек, 1992, 26-31-беттер.

3. А. Муратов, «Чыңгыз Айтматов- жазуучу –этнопедагог», Бишкек, «Айат», 2006, 130-131-беттер.

4. П. Дүйшөнбаев, М. Дүйшөнбаев, «Чыңгыз Айтматовдун экологиялык этикасы», Бишкек, «Шам», 2005, 52-280-беттер.

5. «Эл агартуу», №2, 1987, 59-60-беттер, №12, 1988, 24-б.

6. «Мурас», №5, 1991.

7. Ч. Айтматов, М. Шаханов, «Аскада калган аңчынын ыйы» («Кылым кыйырындагы сыр ачуу») көркөм-публицистикалык басылмасы, Бишкек, «Учкун», 2001.

8. Чыңгыз Айтматов, чыгармаларынын жыйнагы, Бишкек, «Улуу тоолор», 2014

УДК 8-82

ЖААНБАЕВА КАЛИПА БЕРДИЕВНА

Ош МПУ, улук окутуучу

Kalipa27@hotmail.com

КӨП КЫРДУУ ТАЛАНТТЫН ПОЭЗИЯДАГЫ ИЗИ

НАСЛЕДИЕ МНОГОГРАННОГО ТАЛАНТА В ПОЭЗИИ

TRACES OF MULTIFACETED TALENT IN POETRY

Аннотация: Макалада көп кырдуу талант ээси Камбаралы Бобуловдун кыргыз поэзиясындагы орду, ырларынын тематикасы, өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот.

Ачык сөздөр: акын, поэзия, мүнөз, сүйүү, чындык, үлгү, сезим, эне тил, Мекен.

Аннотация: В статье рассматривается роль Камбаралы Бобулова в кыргызской поэзии, тематика и особенности его стихотворений.

Ключевые слова: поэт, поэзия, характер, любовь, истина, образец, чувства, родной язык, Родина.

Annotation: The article examines the role of multi-talented Kambaraly Bobulov in Kyrgyz poetry, themes and features of his poems.

Keywords: Poet, Poetry, character, love, truth, exemplary behavior, feelings, mother tongue, Motherland.

Маяковский: «Мен акынмын, ошонум менен кызыкмын», - деген экен. Анын сынарындай, кыргыздын кыраан акыны Камбаралы Бобулов бүгүнкү күндө бизге эмнеси менен кызык?

Гете: «Акынды түшүнүү үчүн анын туулган жерине баруу керек, акын жашаган айлана-чөйрөнү, аны азыктандырган тунук булактарды көрүү зарыл», - дейт. Ушул максатта ыр китептерин барактап, «Туулган айлым Өсөрүм», «Ноокатым», «Алай мотивдери», «Ысык-Көл ырлары», «Тоолорум», «Ош шаарым» сындуу ырларын окуу менен акыныбызга эргүү берип, шаңшыткан мекенин кошо кыдырышып, Ата журт алдындагы атуулдук парзын өз мезгилинин ыргактарына кулак төшөп, уккан, көргөн, туйганын жаземдебей кагаз бетине түшүрүп, ырдан ак сарай тургузуу менен актаган акынга таазим этесин.

«Жазды сүйөм» деген ырында добул жүргөн, сай-сайда селдер дуулдап, ташкындаган жаз айында төрөлүп, ошого жараша күрпүлдөгөн мүнөз күтүп калганын жазса, «Моюнга алуу» аттуу ырында:

...Мүнөзүмдө эл жаратпас айып бар,
Каным кызуу, жаралыпмын бетке айтаар.
Мүнөзүмдө далай жакшы сапат бар,
Жолдоштордон кара жанды аябайм.
Мүнөзүмдө эч кимде жок сапат бар,
Кастарымдын ийгилигин куттуктап,

Элден мурун ак пейилден кол сунаар...,-деп өзү белгилегендей, өзгөчө акындык жана адамдык жүзү менен күрпүлдөгөн акыныбыз күрдөөлдүү эмгеги менен ыйык ыр дүйнөсүнө кирип келет да, «Акын болсоң, азамат бол, калыс бол, кылымдарга элдин уулу аталып, Ата Журтка кызыл туудай намыс бол, ар бир үйдө урмат менен жатталып, - деген аруу максат менен улуу поэзия жолуна чыгат. Сүйүүсүн да, күйүтүн да ырда сактап келген кыргыздын Камбараалысы 1977-жылы жарык көргөн «Таң шоокуму» ырлар жыйнагында:

Мекеним барда, мен бармын,
Мекеним барда, Камбармын.
Мекенин сүйүп өссө экен,

Жанымдай көргөн балдарым, -деп эртеңки муундун мекенчилдик сезими үчүн кыжаалаттанса, «Унутпай жүрөр Мекеним, артымда калса ырларым,-деп ыр белектерин ишеничтүү колдорго тапшыргысы келерин көркөм туюндурат.

Акындын поэзиясын талдаган сын пикирлерде акындын ички дүйнөсү бай, көп окуп, көптү билген, чыгыштын классикалык поэзиясын, Европа элдеринин, орус поэзиясын казып окуган чоң окумуштуу катары көрүнөрү, ырларын окуган кишинин патриоттук сезими козголуп кетери талашсыздыгы кубануу менен белгиленди.Тарбия санаттарына, философиялык ой жүгүртүүлөргө карк ырлардын авторунун өз үнү, өз ою, өз сөзү барлыгы «Коркунучтуу түш», «Реквием (Жаназа) ыры», «Эне мээрим», «Көл толкундары», «Лалахан казалдары», «Узун түндөгү ойлору», «Дилдеги жылдыздар», ж.б ушул сыяктуу ырларынан көрүнүп, окурмандын оюн туткундап, өзүнө тарта алды. Ырларына ички аялуу сырларын жаап-жашырбай төгүп жазган акын «Лалахан казалдары», «Махабат аралы» жыйнактары менен кыргыз поэзиясын сүйүүчүлөр үчүн үлгү боло турган даражага жетти.

Таалай деген жалын болуп күйүү да,
Азаптарды өз мойнуңа үйүү да.
Кулу болбой буюмдардын керексиз,

Ата Журтту жаның менен сүйүү да, -деп буркан-шаркан түшүп олтуруп,сүйүү темасына өтүп, Лалахан казалдарынын отуна куйкаланып, Лалахан- соолубаган гүл, батпаган күн болуп, акындын ыр сарайынын төрүнөн бекем орун алат.«Сын», «Проза» деп соккон жүрөк эми «Поэзия» деп согуп тынчтык бербей, махабат ырын ырдап, жамгырдай төгүлгөн сүйүү ырлары «Лалахан казалдарына» айланып биздин колубузга жетти.Сүйүүсүз солуп калган саздай болуп, сүйүүсүз дастандары көрксүз болуп, сүйүүсүз сүрдүү, каардуу Камбараалы, ыр жазмак түгүл сөз таба албай жалдырап калаарын айтат.

Чыңгыз Айтматов акындын «Махабат аралы», «Акын кыялы» поэтикалык жыйнактарын жакшы мүнөздөө менен Камбараалы Бобуловду «көп кырдуу таланттын ээси» деп баалаган. «Алар көп жагынан поэзиядагы демейки көрүнүшкө окшобой турган

көркөм туундудай көрүнөт. Бул жыйнактардын сыр жашырбас ачыктыгы, лирикалык каармандын драмалуу тагдыры мага абдан жагат», - деп жазган Айтматов.

Акын түштүктүн эл ырларынын ыргактары менен байыркы чыгыш акындарынын ыкмаларын ширелиштирип, казалдардын көркөмдүүлүгүн арттыра алган.

...Өзү жазгандай оозуна ыр келип, күпүлдөп турган убагында улам жаңы жана күчтүү сезимдин мөмөсү сыяктуу жакшы ырларды жазып, кыргыз поэзиясына чоң салым кошо алды.

Осмонакун Ибраимов «...Бобулов калем кармаганда, ...баарын таштап, өзүн жазат, өзүнүн жүрөк сырын ортого салат, эч кимге айтпаган арманын, көөдөнүн тиреген махабат тарыхын ырдайт, Бобуловдун ыр дүйнөсүнүн адреси, кыскача мүнөздөмө – координаты бу: не бир махабат аралы, анда Мажнун болуп ак урган жаралуу жүрөк, анан, албетте, кагаз жана калем», - дейт.

Ырларынын жогорку поэтикалуулугун, жазуу өзгөчөлүктөрүн, акындык шыгынын артыкчылыгын белгилешип, замандаштары «азыркы доордун Хафизин» деп да калышкан.

Талант сырын ачкан, кыялын кытыгылаган саптардын жүзүн ачып, тереңде катылган жүрөк сырын төктүргөн, аялуу купуя сезимин жарыкка чыгарган сүйүү лирикалары, айрыкча, «Лалахан казалдары» менен акын кыргыз журтчулугунун көңүлүн өзүнө бурду. Бул акындын жаңы табылгасы, эски менен жаңынын ширелишкен синтези эле. Кезинде Лалахандын жалынына күйүп, ошону менен алек болуп жүрүп, сын жазбай калды дешкен достору. Жеке тагдыры кейиштүү болуп калганына карабастан, өзү айткандай, «тагдырдын эчен сыноосунан өтүп, эси ооп, көзү тунаркан маалдарда да оозунан наалыган сөз чыккан эмес». Турмушундагы ачуу-таттуусун ырларында ачык-айкын чагылдырып, бирок өткөнүнө өктөө кылган учурун көрө албаганын, кайраттуу адам болгонун замандаштары да урмат менен эскеришет.

Абдыкерим Муратовдун пикиринде К. Бобулов теоретик адабиятчы гана эмес, өз пикирлерин эксперименттеп, апробациядан өткөргөн практик да болуп саналат.

...Махабат көкүрөктө жан, көңүлдө тилек-ой уялап турганда атомдон да күчтүү кудуретке эгедер экенин «Сүйүү жолу» ырында баяндайт:

Атом тапкан, айга жеткен адамзат,
Сүйүү жолун табалбастан өңү азат.
Миллион жол басса дагы пенделер,
Махабаттын бороонунда адашат.

Сүйүү жана жек көрүү,
Көңүлүмдө бир жүрөт.
Кээде тартып көк бөрү,
Кармашууда өткөрөт! - деп дилиндеги турмуш чындыгын жарыя кылган.

«Арман китепти» окуп жатып, махабат бар жерде кубаныч жана күйүт бар, армансыз адам болбойт, бири кем дүйнө деп бармагыңды кесе тиштегиң келет, кайра туруп казалга айланган Лалаханга суктанып да кетесиң.

Хафиз дос, сен да гарып..., мен да гарып...
Кеттик бейм ашыглыктан чач агарып.
Эстесек Лалаханды жан карарып,

Боздойбуз ара жолдо өң саргарып..., - деп лириканын керемет күчү менен өңдөн азып, мусапыр кейпин киет.

Ошентип, 60-жылдардын аягында, 70-жылдар чамасында Бобуловдун чыгармачылыгында кескин түрдө чыгармачылык өзгөрүү болуп, сынчы Бобулов поэзия жанрында тер төгүп эмгектенди. Муну ал маңдайына бүткөн бакыт катары кабылдап, өзү бийик баалаган Алыкулчасынан жашоо кечирип, кайрадан махабат алоосуна бет келип, күйүп-жанып аны менен жылдар бою алышып, кумарланып, тамшанып, тагдырына туруштук берип, өрт ичинде чымыркана иштеп, сүйүү ырларын жаза берди. Акын адабий сындарында, прозаларында кандай ачык, кандай чынчыл болсо, поэзиясында да ошондой көкүрөгүн, жүрөгүн ачып таштап, кайсалабай, жашырынбай, тартынбай, улуу сезимин аздектеп жазды. Акын өмүрү өткүчө зар какшап, сүйүүсүн даңктап өттү. Демек, акын Камбаралы Бобулов бизге өзүнүн «мендик» үнү, өзгөчө лирикалары менен дайыма кызык.

«Махабат аралында» Т./мөталиевге даректеген согуш темасындагы «Эмнеликтен түштөрүм кан?» деген ырында :

Түштөрүмдө жүрөк эзген ый угулуп,
Энелердин ыйларынан күн тутулуп,
Наристелик беттеримден жаш чубуруп,
Каргашалуу кабарлардан кан жутулуп...

Эмнеликтен уктап кетсем түштөрүм кан? -деп 5 жашар бала чагына согуштун калтырган оор таасирин образдуу баяндап, инсандык зирек туюмун көрсөтө алган. Ушундай эле өзгөчө поэтикалык үн «Датка энемдин сүрөтүнө» деген ырындагы:

Таң калам Курманжандын тагдырына,
Бороон-күн, кан аралаш тардыгына.
Чөгөлөп башым ийип мүрзөнүзгө,
Мактанам Сиздей энем бардыгына!
...Калп эмес кылымдарга ой жүгүртүп,

Ар дайым кан аралаш түш көрөмүн,- деген саптарынан да угулуп турат. Элинин башына түшкөн оош-кыйыштарды жүрөгүнөн өткөрүп, кошо тартышкан мекенчил акындын сезимталдыгы, сезим күүлөрүнө ылайык сөз таап, саптарга кынай билгендиги акындык баркын ашырып турат.

«Арман китептеги» «Эне» темасындагы ырларында, «Реквиемде» адамдын кадырына жетүү, адам-инсандын кайталангыстыгы, улуулар ишмердүүлүгүн урматтай билүү ураанын накта поэзиянын тилинде эске салат, ойго тундуурат.

«Таңды тосуусунда»:
Жашоо керек жалын болуп, от болуп,
Былгыбастан, ракетадай октолуп.
Тагдырыңа көңүл толуп, ой толуп,
Өлсөң дагы сен жүрөсүн жоктолуп.

Жашоо керек, жүзүң жарык жаркылдап,
Атка умтулуп, «эң адилет» дегизген .
Досуң эмес, душманың да баркылдап,

Мактап турсун, өлгөнүңдө эрксизден,-деп көкүрөгүнө түйгөн тилек-чындыгын айкын билдирген акылман саптары бүгүнкү күндө чындыкты, чынчылдыкты туу тутуп жашап өткөн элдик атуулдун бизге калтырган осуяты болуп калды.

...Иштер турса күн нурундай татына ,
Биз батабыз тиричилик сазына.

Макул болуп машакаттуу саатына,
Не жыйнайбыз ач көздөнүп казына?...деп бизди туура багытка жетеледи.
Ушул биз санап бүтө албаган ийгиликтеринин баары кайдан жаралды да, кантип таралды? Ага төмөндөгү ырлары жооп берет:

Эне тил

Эне тил-биздин энебиз,
Козудай күндө эмебиз.
Сүтүнө ууздай чыйралып,
Эркелеп өсөт денебиз.

...Бул дүйнөгө келген болсоң бир ирет,
Элин сүйгүн, тилин сүйгүн титиреп.
Өлсөң дагы арманы жок өтөсүң,
Эр жигитке андан башка не керек?

...Тил деп жашайт Бобулов,

Эл деп жашайт Бобулов, -деп өзү жазгандай, акын өз элин, өз эне тилин, тарыхын урматтап сүйбөй, келечегине жүрөгү менен ишенбей туруп, поэзияда чоң из калтыра алмак эмес. Демек, биз тааныган, биз билген, биз сыймыктанган, бизди кызыктырган Бобулов-ушундай акын.

Адабияттар:

1. Осмонакун Ибраимов, «Махабат аралы, жаралуу жүрөк, кагаз жана калем» деген макаласында: («Махабат аралы» ыр китебинен 44-бет, «Кыргызстан» басмасы, 1971-ж.)
2. О.Ибраимов, «Бобуловдун армандуу махабаты», «Азаттык» үналгысы, 2016, 24-февраль
3. 1977-жылы жарык көргөн «Таң шоокуму» ырлар жыйнагында:
4. Т.Үмөталиев, «Көп кырдуу акын», 1977
5. Абдыганы Эркебаев (акындын 70 жылдыгына карата) «Кайраты күч Камбар аке», 2005
6. К.Бобулов, (Акындын 60 жылдыгына арнап чыгарган) «Арман китеп», (1997)
7. К.Бобулов, «Акын кыялы», «Лалахан казалдары», «Махабат аралы», «Уйкусуз түндөр», «Жүрөк сырларым»
8. А.Муратов, «Кыргыз маданияты», 03.04.2009
9. Э.Нурушев, «Кыргыз туусу», 16.05.2014

ЖОРОЕВА НУРИЛА ЭРГЕШБАЕВНА
К. Карасаев атындагы Бишкек Мамлекеттик Университети,
Кыргыз адабияты кафедрасынын улук окутуучусу,
nzhoroeva@bhu.kg.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВДИН ДРАМА ЖАНРЫНДАГЫ ИЗДЕНУҮЛӨРҮ

ИССЛЕДОВАНИЕ ДЖООМАРТА БОКОНБАЕВА В ДРАМАТИЧЕСКОМ ЖАНРЕ

STUDY OF JOOMART BOKONBAEV IN THE DRAMATIC GENRE

Аннотация: Макалада кыргыз профессионал жазма адабиятына зор салымын кошкон акын, драматург Жоомарт Бөкөнбаевдин драма жанрындагы изденүүлөрү тууралуу сөз болот. Ошондой эле анын “Алтын кыз”, “Токтогул”, музыкалык драмалары, “Семетей” пьесасы, “Айчүрөк” либреттосунун идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, идеясы драматургдун драма жанрындагы өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Аннотация: В статье рассказывается об исследованиях поэта и драматурга Джоомарта Боконбаева, внесшего значительный вклад в кыргызскую профессиональную письменную литературу. Также были проанализированы поэтические музыкальные драмы “Алтын кыз”, “Токтогул”, спектакль “Семетей”, идейно-художественные особенности либретто “Айчүрөк” идея, особенности драматурга в жанре драмы.

Annotation: The article tells about the research of the poet and playwright Joomart Bokonbaev, who made a significant contribution to the Kyrgyz professional written literature. The poetic musical dramas “Altyn kyz”, “Toktogul”, the play “Semetey”, the ideological and artistic features of the libretto “Aichurok”, the idea, the features of the playwright in the genre of drama were also analyzed.

Ачык сөздөр: Драма, опера, либретто, поэма, сюжет, каарман, драматургия, образ, театр, музыкалык драма, спектакль, хор, параллелизм, фольклор, метафора, пьеса, декада, эпизод.

Ключевые слова: Драма, опера, либретто, поэма, сюжет, персонаж, драматургия, образ, театр, музыкальная драма, спектакль, хор, параллелизм, фольклор, метафора, пьеса, декада, эпизод.

Keywords: Drama, opera, libretto, poem, plot, character, image, theater, musical drama, performance, chorus, parallelism, folklore, metaphor, decade, episode

Акын жана драматург катары элдин урматтоосуна арзыган Жоомарт Бөкөнбаевдин адабий мурастарынын арасында “Алтын кыз” драмасына (1935-1937 - жылдардын арасында жазылган) айрыкча орун таандык. Чындыгында да бул драма жана “Айчүрөк”, “Токтогул” операларынын либреттолору Жоомартты таланттуу драматург катары таанытып кетти. “Алтын кыз” драмасын жазуудан мурда Жоомарт бир катар чыгармачылык изденүүлөрдү башынан өткөрөт. 20-жылдары басмачылар менен күрөш күчөп турган кезде ал ошол окуяларды өз көзү менен көрүп, ал

жөнүндө “Алтын кыз” поэмасын жазат. Ошентип, автор поэмаларында баарын сүрөттөп көрсөтүүгө үлгүрбөгөн окуяларды “Алтын кыз” драмасында толук көрсөтүүгө аракеттенген. “Алтын кыз” поэмасы 1936-жылы орус тилинде жарык көргөн. Поэманын сюжети чакан. Жапар менен Чынар бири-бирин сүйүшкөн жаштар. Кийин кызыл отряддын мүчөсү Жапарды басмачылар өлтүрүп кетишет. Чынар анын артынан өз жүрөгүнө өзү канжар салат. Алардан Каныш аттуу кыз калып, ал чоңойгондо 80 жаштагы бай токолдукка алмак болот. Ошондо лирикалык каарман ортого түшүп бошотуп, Канышты оштогу жибек фабрикасына жиберет. Ал жакшы иштеп, алдынкы жумушчулардын катарына кошулуп, “алтын кыз” аталат.

Эң биринчи эскертүүчү нерсе, сюжет курууда автор фольклордук даяр финалды колдонгон. Себеби сүйгөнүнүн артынан өз жүрөгүнө канжар салып, жанын кыйуу “Олжобай менен Кишимжанда” жана казак эпосу “Козу Көрпөш Баян сулуусунда” бар.

Ал эми “Алтын кыз” драмасынын сюжети поэмадагыдан кескин айырмаланат. Башкы каармандардын аттары макталганы менен алардын тагдырлары бөлөкчө курулган. Жапар кызыл отряддын командири, басмачыларды талкалагандан кийин Москвага согуштук академияга кетет. Чынар болсо жибек фабрикасында жакшы иштеп, “алтын кыз” аталат.

Сүрөттөө ыкмаларында фольклордук таасир күчтүү. Драма 1939-жылкы Москвада өткөн биринчи декада убагында көрсөтүлүп, ошондо бир рецензияда мындай деп жазылыптыр: ““Алтын кыз” радует прежде всего свежестью, непосредственностью простотой и особенной близостью к народному творчеству”. Ал эми кыргыз драматургиясы боюнча диссертация жазган М. Борбугулов өз пикиринде: “Сюжет драмы развивается по фольклорной схеме – молодец - баатыр освобождает свою невестку красавицу. Красавицу (Чинар) похищают басмачи. Согласно законам эпического сюжета баатыр должен вступить в единоборство со злом, чтобы освободить свою возлюбленную. Жапар так и делает. И не только автор но и сами герои пьесы заранее знают что будет дальше, какое событие ожидает их”

Мына ушундай пикирлердин чындыгына жетиш үчүн биз драманын сюжеттик курулушуна жана көркөм каражаттарынын өзгөчөлүгүнө токтоло кетишибиз керек. Драмада Жапар, Чынар, Ажар өңдүү күрөшчүл жаштардын образдары жана психологиясы татаал Калыбектин элеси, ошондой эле драмадагы Адыл кор башы, эки жүздүү Мадыл жана Момуш сыяктуу тап душманынын алдамчы, канкор, мыкаачы кебетелери да эсте калаарлык деңгээлде даана тартылган. Айрым кемчиликтерине карабастан, тап күрөшүн туура көрсөткөндүгү үчүн “Алтын кыз” драмасы коомчулук тарабынан оң бааланган. Драма кийин 1949-жылы экинчи ирет опера жана балет театрына коюлганда, театрдын коллективи кетирген көп кемчиликтердин айынан кайрадан сахнадан түшүп калган. Бул боюнча Кубанычбек Маликов өз пикирин мындайча айткан: “Бул спектакльде көрүүчүлөргө басмачылар өтө мыкаачы душман, жалпы социалисттик курулуштун өчүгүшкөн душманы катарында эле эмес, кайсы бир убактыларда Жапар менен Чынардын баштарынан гана өч алышып жүргөн душманы өңдөнүп кетет. Чынарды ала качышат. Чынардын энесин өлтүрүшөт, Калыбекти тоноп алышат. Окуянын арымы ушул окуялардын тегерегинде гана кала берет да, басмачылар алдыларына анча оор милдет койбогон эле майда каракчыларга окшоп кетет. Ал эми басмачылардын уюгунда болсо, алардын идеялык жетекчиси, баарынын тизе бүгүп, баш ийгени берик дубана болуп гана көрүнүп калган жери да бар.

Сахнада байларга катын алып берүү да маселеси да коюлуп жатат. Биздин оюбузча, бул көрсөтүлгөндөр кадыресе чындык экени чын болсо да, басмачылардын негизги саясий максаты колхоз курулушуна, советтик курулуштун жеңиштерине жол бербөө, элдин колхозго каршы үгүттөө жана көтөрүү эле. Басмачылардын негизги кожоюндары чет мамлекеттик империалисттер экендиги баарына белгилүү. Театр бул жөнүндө өтө жөндөтүп унчугат. Сахнада сөз колхоз жөнүндө болот. Бирок, бул колхозду башкаруучулар ким? башкармасы ким? деги уюшкан колхоз кайда? Колхоз жөнүндө көп сүйлөгөнүнө караганда колхоз башкармасы Чынардын өзүбү? Театрдын спектаклинен муну түшүнүү да кыйын”¹

К. Маликов өзүнүн пикирин мындайча аяктаган: “Жоомарттын бул тунгуч пьесасы эле. Андан бери турмуш алда канча өстү, тарыхый илимдерге бир катар жаңылыктар кирди, коомчулук ал күнгө караганда азыр ченемсиз алга кетти. Коомчулук бул спектаклден жаңы редакцияны талап кылып отурат. Биздин сүйкүмдүү акыныбыз, замандашыбыз Жоомарттын эстелиги да ошол эле редакцияло ишин жүргүзбөгөндүгү жөнүндө театрды жемелеп тургансыйт. Мурун коюлуп жүргөн, же коюлганы турган спектаклдерди бир аз редакциялоо, пьеса коюлуп жаткан учурда коомчулуктун койгон талабын эске алуу театрдын милдети. Коомчулуктун талабына жараша кайсы бир өзгөртүүлөр менен иштөө кылмыш эмес”.²

Биздин оюбузча К. Маликовдун айткан пикиринде чындык бар. Анткени, айткандай эле 1973-жылы композитор В. А. Власов бул музыкалык драмага кайрадан кайрылып, аны опера түрүндө иштеп чыкты. Спектакль кыргыз мамлекеттик Ленин ордендүү академиялык опера жана балет театрына 1974-жылы коюлду. Спектакль музыкалык жактан жыйынтыктуу, таасирдүү чыкканы менен драмалык курчтугу жагынан бир кыйла мокоп калган. Анткени, композитор Токторбай байдын үйүндөгү курч сценаны алып салган болуучу. Негизинен мыкты чыккан бул спектаклди дагы өркүндөтүү керек экендиги учурунда адабий жана театралдык сында ачык айтылган.

Мына ушундай пикирлерден улам, биз драманын сюжеттик курулушуна жана көркөм каражаттарынын өзгөчөлүгүнө кыскача токтолгонубузда: Биринчи көшөгөдө жаштардын түнкү оюну сүрөттөлөт. Кыздар элдик “Селкинчек” аттуу формасында жазылган хорду аткарышса, жигиттер Токтогулдун “Гүлдөп алынын” курулушундагы ошого стилдештирилген параллелизм формасындагы ырды ырдашат:

Жашыл көйнөк түрдөй жан,
Жаш өмүрүн гүлдөй жан.
Кызыл көйнөк түрдөй жан,
Кыз өмүрүң гүлдөй жан.

Хор менен:

Кара болот шамшардын
Илебиндей жаштар ай!
Кара ителги шумкардын,
Түлөгүндөй жаштар ай!³

¹ Советтик Кыргызстан, 1949ж №10. 45-б

² Аталган журнал. 46-б

³ Тандалган чыгармаларынын 2 томдугу “Кыргызстан” басмасы - Ф; 1973ж 247бет

Жаштарга арналган бул саптарда традициялуу романтикалуу бар. Алар алгыр ителгинин түлөгүнө салыштырылып жатат. Жапар баштаган кызыл отряддын мүчөлөрү оюнга келген кезде Чынардын курбусу Ажар менен мындай ода ырдайт:

Сулуу түндө ыр салган,
Элдин шаттуу жаштары.
Кимди сүйөт болду экен,
Элдин Жапар арыстаны.¹

Мына ушул сөздөрдөн кийин Чынар эпикалык Айчүрөк, Жапар болсо Семетейге түспөлдөшүп кетет. Ал эми басмачыларга каршы түзүлгөн отряд жоокерчилик замандагы эл коргоого жөнөп жаткан жигиттер сымал сыпатталат:

Тулпарды минип жоо чапкан,
Шумкардай учкул жол баскан.
Касташкан душман жок болор,
Кайраттуу биздин куралдан.²

Ошентип, кызыл отряд “жоо чабыш” үчүн аттанып кетет. Биринчи сахнанын башындагы Жапар менен Чынардын жолугушуу эпизоду кадимки эпикалык чен-өлчөм менен жазылган. Кийин басмачылар Чынар апасы экөөнү колго түшүрүп, энесин анын көзүнчө эле өлтүрүп, андан соң Чынарды Токторго токолдукка алып берүү аракети башталат. Чынар тигилерден коркпой, тилин тартпай айтышып туруп алат. Такыр көнбөгөн келиндин жүрөгүнө канжар ураарда Жапар баштаган кызыл отряддын мүчөлөрү кирип келет. Жомоктогудай бактылуу аяктайт. Турмушта ушундай учурлар көп эле кездешет. Идеяга өтө берилген Зоя Космодемьянская кышында жылаңач кар кечирип кыйнаганына карабастан, багынба койбоду беле. Же Чолпонбай Түлөбердиев жүрөгү менен душмандын дзотун жаап, калган жоокерлерге жол ачып бергендиги менен тарыхта калган. Маселе, мында турмуш чындыгын көркөм чындыкка айландырууда турат. Жоомарт жүрөгүн сууруп алып, токойдо адашып жүргөндөргө жол ачып берген Данко сымал эрки майтарылбас романтикалык каармандардын образын жаратты. Фольклордо көбүнчө оң каармандарга ыйгарылуучу шумкар, буудайык, туйгун, ителги сыяктуу метафоралар Жапарга жана анын жигиттерине айтылса, Чынар - чолпон, шам чырак, куш сулуусу соно, көгүчкөн сымалдуу метафоралар менен мүнөздөлөт. Булар текстке романтикалык түз, боёк сүртүп, драманын каармандарын бийиктетет, көтөрөт. Драма оюн – тамаша менен башталып, ошондой эле шаттануу менен аяктайт. Чынар өзүнүн таң сулуусу Чолпон жөнүндөгү ырын ырдайт:

Жаш курбулар жашаткыла өмүрдү,
Өмүр чиркин, өмүр кандай көңүлдүү.
Таң алдында оюн - күлкү тамаша,
Ана, Чолпон, чолпон жылдыз көрүндү.³

Биздин оюбузча, совет доорун жамандап, сөгүп жаткан адабиятчыларга айта турган сөзүбүз мындай. Жаңыдан пайда болуп, өнүгүү дооруна түшкөн кыргыз адабиятына 1934-жылы улуу Горький көз салып, А.Токомбаевден “адабиятыңардын очерки барбы?” деп сураган мезгилден 5 жыл өткөн соң он күндүк борбор шаар

¹ Тандалган чыгармаларынын 2 томдугу “Кыргызстан” басмасы – Ф.;73ж 247-бет

² Тандалган чыгармаларынын эки томдугу - Ф.; 1973 248-249б

³ Тандалган чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы - Ф.; 1973 248-б

Москвада өтүп, ага эл арасынан чыккан нагыз таланттардан бери катышып, “Айчүрөк”, “Алтын кыз” сыяктуу сахналык чыгармаларды өлкөнүн биринчи жетекчилери баштап келип көрүп, кол чаап куттуктап отурушу бул социализм дүйнөсүндө боло турган көрүнүш. Капиталисттик мамлекеттерде адабият менен эч кимдин иши жок. Ар ким өз чарбасы менен алек. Чанда бирөөлөрү гана өз аракети менен суурулуп чыкпаса, ал жакта таптакыр башка көрүнүш экендигин мурда китептен окусак, азыр өз көзүбүз менен көрүп жүрөбүз.

“Алтын кыз” биз кыска талдоодон байкагандай, романтикалык бийик пафостуу драма. Ошол жаңы коом түптөлүп жаткан доордо мына ушундай стилдеги чыгармалар керек болчу. Жоомарттын жаңылык деп күйүп бышкан күрөшчүл натурасы мезгил талабы менен шайкеш келип калды. Декаданын жыйынтыгын чыгарган “Литературная газетасынын” баш макаласында “Алтын кыз” – правдивая пьеса о смелых и доблесных представителях народа” деп,¹ анын негизги пафосу ачык айрым белгиленген бул драма бизге чоң таасир этти десек жаңылышпайбыз.

Мындан сырткары Жоомарт Бөкөнбаевдин драматургиясы жөнүндө кеп болгондо Токтогулдун өмүрүнө байланыштуу жазылган драмасы менен либреттосу жөнүндө сөз айтпай кетүүгө болбойт Жоомарттын Токтогулдун өмүрүн жана чыгармачылыгын пропагандалоо боюнча эбегейсиз эор эмгек сиңиргендигин чоң ыраазычылык менен белгилөөгө тийишпиз. Ал “Токтогул” музыкалык драмасын 1937-1938-жылдары жазып, 1939-жылы өзүнчө китеп түрүндө жарыялаган. Ал эми “Токтогул” либреттосу 1940-жылы өзүнчө китеп түрүндө жарыяланган. Бул либреттону К. Маликов кайрадан түп тамырынан өйдө оңдоп, кыргыз адабияты менен искусствонун 1958-жылкы Москвадагы декадасында көрсөтүлүүчү спектаклдеринин бирине айландырылган. Азыр “Токтогул” операсы ушул варианты боюнча коюлуп журот.

Жоомарт Токтогул драмасы менен либреттосунун сюжетин окшош окуялардын тизмегинен кураган.

Драмада адегенде эле Керимбай менен Токтогулдун кайым айтышуусу корүнөт. Керимбай ак падышанын губернаторун күтүп жаткан болот. Ал ак төрөнүн алдынан тосуп чыгып, ырдагын деп Токтогулду кысмакка алат. Токтогул ырдамак түгүл, Керимбайдын элди эзип жаткандыгын айтып, адилеттиктен кеткендигин ашкерелейт. Губернатор келгенден кийин Керимбай Токтогулду карматып, айдатып жиберет. Либреттонун башталышы да негизинен ушул эле сюжеттик өзөктү камтыйт. Анда губернатордун ордуна полковниктин келип Токтогулду кармаганы жана Токтогул менен Арзыматтын айтышканы берилет. Драманын экинчи актысында Токтогулдун Сибирде туткун болуп жүргөн учуру, Семен сыяктуу революционер досторун таап, алар аркылуу качып чыкканы кабарланат. Либреттонун 4-сүрөтүндө негизинен так эле ушул окуялар кайталанат. Драманын актысында Топчубайдын өлгөндүгү өзүнчө эпизод түрүндө көрсөтүлөт. Ал эми драманын III актысы Токтогулдун Сибирден келе жатышы менен башталат. Акын жалгыз гана энесинин уйуно келет. Энеси Бурма аны тааныбайт, көзү көрбөй сокур болуп калган. Токтогул да энесин тааныбайт. “Мени уккан чыгарсыз, мен силердин элден болом” - дейт энесине. Ошол учурда Субан кирип келип, Токтогулду таанып коет. Анан Токтогулдун Эшманбет менен учурашканы Керимбайбайдын үйүнө келип, дагы “каматам” дегенде эл катуу каршылык кылып калганы менен драма аяктайт. Либреттонун финалы бир аз башкачараак. Анда Токтогулдун келип, мүрзөдө ыйлап отурган койчуга

¹ Праздник Советской культуры //лит. газета, 1939г, 26-мая

жолуккандыгы ,андан Тотуя менен Топчубайдын өлгөндүгүн уккандыгы эскертилип,анан акын Эшмамбет менен ырдашат.Либретто ошону менен бүтөт.Ж.Бөкөнбаев либреттого жаңы эпизоддук каармандарды, анча-мынча сюжеттик толуктоолорду киргизген.Бирок,баары бир драмалык көркөм сюжетти түзүү жагынан бир топ мүчүлүштөрдү кетирип койгон.Мисалга алсак, Токтогул менен энеси Бурманын жолугушуп, бири-бирин тааныбай турушу,албетте чындыкка эч жакындашпайт.Бар болгону арадан сегиз жыл гана өттү.Бул аралыкта эне менен баланын бири-бирин тааныбай калышы ынанымдуу эпизод боло албайт.Ошондой эле Токтогул эч кимге билинбей жалгыз кирип келиши да тарыхый чындыкка туура келбейт.Анткени Токтогул өзүнүн ырларында Кетмен-Төбөгө Талас аркылуу өтүп, көп жолдошторунун коштоосу менен келгендигин ачык эле айтат.Драмада Топчубайдын үзүлүп бараткан учурунда Эшмамбет ырчынын жанында тургандыгы көрсөтүлөт.Чындык такыр андай эмес.Токтогул Сибирге кеткенден кийин Эшмамбет анын үй-бүлөсүнүн абалын сурап бир да жолу барбайт.Топчубайдын өлгөнүн укпай,кийин Токтогул айдоодон келгенден кийин гана учурашып:”Аман көрдүн Токтогул,аркаңда жалгыз баланды “- деп ырдаганда Токтогулдун кагуу жеп уят болгондугун билебиз.¹

Жоомарт Бөкөнбаевдин ал жылдарда жазган драмалык чыгармаларына “Каргаша” жана “Семетей” пьесалары да кирет.Биринчиси колхоз курулушу жаңы башталган мезгилдеги турмуш чындыгын чагылдырса, экинчи атактуу “Манас” эпосунун “Семетей” бөлүгүнүн окуяларынан алынып жазылган.”Каргаша”пьесасында атынан эле көрүнүп тургандай,колхоз курулушуна каргаша болуп тоскоолдук кылган тап душмандарына каршы жүргүзүлгөн күрөш көрсөтүлөт. Бул күрөштүн негизги каарманы-активистка Айымкан. Ал элди, айрыкча, аялдарды колхозго кирүүгө үндөп, анын келечектүүлүгүн түшүндүрүүгө аракеттенет. Улутчул көз караштагы байларды жактаган Тыныбаев, молдо Асан ж.б. Айымкандын бул аракетине тымызын каргаша болуунун жолун ойлоп, ал үчүн Айымкандын күйөөсү Пармандын башын айландырып, аны Айымканга каршы тукурушмак болушат. Пьесанын тап душмандарынын ашкереленгендиги соңунда көрсөтүлөт. “Каргаша” пьесасы – “Алтын кыз” драмасынын тематикалык нугун кандайдыр бир деңгээлде уланткан чыгарма.

Жоомарт “Манас” сюжетинде чыгарма жазууну алгач баштаган. Анын “Семетей” пьесасы 1940-жылы чыккан “Өмүр” аттуу китебинде жарыяланган. “Семетейде” автор окуяларынын ичинен Семетейдин Таласка келишин Жакып, Абыке, Көбөштөн өч алышын гана пьесанын негизи кылып алган. Ошондой болсо да “Манас” эпосунун “Семетей” бөлүгүн сахналаштыруудагы алгачкы аракет катары бул пьеса өз алдынча мааниге ээ.

1939-жылы кыргыз адабияты менен искусствонун Москвада өткөн декадасы убагында көрсөтүлгөн жалгыз опера “Айчүрөк” болгон. Анын музыкасы да бийик деңгээлде ишке ашырылган, чоң ийгиликтерге ээ болуп, А. Малдыбаев менен С. Кийизбаева СССРдин эл артисти ардак наамына арзыган. Ушул күнгө чейин опера өз маанисин жоготпой келаткан классикалык спектаклдердин бири. Бул боюнча СССРдин эл артисти Р. М Глиэр мындай деп айткан экен: “Спектакль “Айчүрөк” даёт образное, навсегда запоминающиеся представление о характере киргизской культуры, киргизского искусства”.²

¹ Токтогул. Чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы. 1 том. – Ф.; Кыргызстан, 1968ж. 177-б.

² Праздник Советской культуры //лит. газета, 1939г, 30-мая

“Алтын кыз”, “Семетей” пьесалары, “Айчүрөк” операларынын либреттолору Жоомарт Бөкөнбаевдин кыргыз драматургиясында калтырган өчпөс изи десек жаңылбайбыз. “Айчүрөк” операсы сахналык өнөрдүн алгачкы үлгүсү боло алды. Анын ийгилиги өз мезгилинде көрүүчүлөрдү толкундатып гана тим болбостон, бүгүнкү күнгө чейин маанисин жоготпостон классикалык мураска айланып, элибиздин аң-сезимине өчпөс из калтырып, жашап жатат. Мындай ийгилик анын музыкасына да, либреттосуна да бирдей эле таандык. Жоомарт Бөкөнбаев таланттуу котормочу да болгон. Аз жашаган өмүрүндө ал Лермонтовдун, Крыловдун, Некрасовдун, Гетеден, Шота Руставелиден, Абайдан, Маяковскийден поэтикалык чыгармаларды жана атактуу “Кармен” операсынын либреттосун которууга да үлгүрүптүр.

Пайдаланылган адабияттар:

I Илимий - теориялык материалдар:

1. Артыкбаев. К XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы :Б.; 2004ж 197-199б
2. Белый Б. Алтын кыз // Правда, 1939г, 2 июля.
3. Кыргыз залкарлары : III том Жоомарт Бөкөнбаев. – Б.; Бийиктик, 2008ж. 29-33-бет.

II Көркөм тексттер:

1. Токтогул. Чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы. 1 том. – Ф.; Кыргызстан, 1968ж 177-бет.

III Газеталык материалдар:

1. Праздник Советской культуры //газета, 1939г, 26 мая.
2. Советтик Кыргызстан, 1939ж, №10, 45-б.
3. Аталган журнал. 46-б.
4. Кыргыз Туусу //газета, Р. Шүкүрбеков №32 2007 жыл, 27-29ноябрь 11бет.

УДК 881 (575.2)

ИСМАИЛОВА БАКТЫГУЛ ТАШТЕМИРОВА
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-
Өзбек эл аралык университети,
Кыргыз филологиясы кафедрасынын
башчысы, ф.и.к, доцент

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК – КӨӨНӨРБӨС АСЫЛ МУРАС

ФОЛЬКЛОР - НЕИЗГЛАДИМОЕ НАСЛЕДИЕ

FOLKLORE - AN INDELIBLE LEGACY

Аннотация: *Аталган илимий макалада фольклор жана элдик адабий салттар, улуттук көркөм баалуулуктар боюнча изилдөөлөр, көз караштарга токтолдук. Мындан сырткары элибиздин бай мурасы болгон “Манас” эпосу тууралуу айтылган омоктуу ойлор сөзгө алынды.*

Түйүндүү сөздөр: элдик оозеки чыгармачылык, көркөм баалуулуктар, адабий салттар, чыгармачылык мурастар, салт менен жаңычылдык, элдик оозеки чыгармачылык, адабий процесс, фольклордук традиция.

Аннотация: В данной научной статье мы сосредоточили внимание на исследованиях и взглядах на фольклор и народно-литературные традиции, национальные художественные ценности. Кроме того, они рассказали об эпосе «Манас», который является богатым наследием нашего народа.

Ключевые слова: фольклор, художественные ценности, литературные традиции, творческое наследие, нововведение с традицией, фольклор, литературный процесс, народная традиция.

Resume: In this scientific article, we focused on research and views on folklore and folk-literary traditions, national artistic values. In addition, they talked about the epic "Manas", which is the rich heritage of our people.

Key words: folklore, artistic values, literary traditions, creative heritage, innovation with tradition, folklore, literary process, folk tradition.

Элдик оозеки чыгармачылык, адабият – элдин үмүт-тилегин, кыялын, арманын, турмуштук философиясын, тарыхын, инсандык жана улуттук дүйнө таанымдын менталдык өзгөчөлүгүн, өнүгүү эволюциясын камтыган дүйнө, чагылдыруу куралы, келечек муунга калтырган насаат сөз, руханий мурас, эскерткич. Ал коомдун өнүгүп, өзгөрүүсүнө жараша идеялык-тематикалык мазмун жагынан, көркөм каражат, ыкма, форма, жанрдык түр жагынан жаңыланып, өзгөрүп, толукталып турары белгилүү. Көркөм сөздөгү мына ушундай тигил же бул конкреттүү идеялык-эстетикалык жаныланууну же, белгилүү адабиятчы К.Бобулов айткандай, “жоюлууну” аны шарттаган социалдык-тарыхый кыртыш жана поэтикалык-эстетикалык тажрыйба, салттык көрөңгө менен алака-катышта карап, өзгөрүүнүн негизги себеп-шарттарын так аныктап берүү чындыгында да оңой жумуш эмес. А эгерде мындай адабий жаңылануулар бир гана фольклордук чыгармачылыктын же жазма адабий өнүгүүнүн ичинде гана эмес, ХХ кылымдын биринчи жарымындагы биздин улуттук кыргыз адабиятыбыздагыдай оозеки чыгармачылыктан жазма адабий салтка өтүп жаткан адабияттагы жаңыланууларга байланыштуу болсо, маселе дагы бир топ татаалдашат.

Көркөмдүк баалуулуктарды кайра баалоо К.Бобуловдун изилдөөсүндө эле эмес, ошол жылдары бүтүндөй советтик адабият таануу илиминде негизинен эки чоң проблеманын — (1) социалисттик реализм менен (2) салттуулук жана жаңычылдык маселесинин айланасында жүрдү. Бул эки маселенин кайсы бирине акцент коюлуп каралган күндө да, көпчүлүк учурда экинчи маселе менен байланышсыз ал илимий проблеманы ар тараптуу, толук чечүү мүмкүн эмес эле. Жалпы совет адабиятында, адабият таануу илиминде жүрүп жаткан мындай кыймылдан кыргыз акын, жазуучулары, адабиятчылары да четте калышкан жок. Албетте, ар кими өз деңгээлине жараша, өзүнүн ишмердик багытына жараша 1930-40-жылдарда Улуттук адабият таанууда салттуулук маселесин караштырууда кыргыздын улуттук поэтикалык улуу мурасы болгон “Манас” эпосун кыргыздын жаңы советтик, социалисттик адабиятынын жаралышына негиз, таяныч болгон башат, булак деген сөздү айтып, далилдөөгө аракет кылмак турсун, 1930-жылдары “Академия кечелериндеги” Манастын образы канкор, эзүүчү таптын өкүлүн, пролетардык сахнага алып чыгуу катары катуу сынга алынгандан кийин акын-жазуучуларда өтө этият болуп, канга сиңген “арстан”, “жолборс”, “кыраан”, “бүркүт”, “айдай”, “күндөйдөн” алыс кете алышпаса

да, элдик эпикалык чыгармалардан өздөрүн “оолак” тутууга аракеттенишкен. Ырас, согуш мезгилинде партиялык жетекчи М.И.Калининдин советтик жазуучуларга кайрылып: “Биздин адамдарда совет патриотизмин, улуттук сыймыкты тарбиялагыла, ар бир жоокерге анын элиндеги баатыр ата-бабаларын, анын укмуш сонун эпосун, адабиятын, улуу адамдардын — жетекчилерин жана полководецтерин, калк массасын азат кылуу үчүн күрөшчүлөрүн эстетип тургула” [5: 340-б.] деген чакырыгына шыктанган акын, драматургдарыбыз “Манас” үчилтигинин негизинде жазылган либеретто, драмаларда өтө сактык менен мекенди коргоо темасын “таза” түрүндө алып чыгууга аракет кылышкан. Качан гана сталиндик бийлик аяктап (март, 1953-жыл), жеке адамга сыйынуучулук, саясий диктатуралык көрүнүштөр сынга алынып, чыгармачылык эркиндикке азыноолак жол коюла баштагандан кийин гана Кыргызстанда “Элдик чыгармачылык мурастар эстен чыкпоо керек” дегендей макалалар (А.Токомбаев, “Ленинчил жаш”, 1956, 9-сентябрь) жазылып, улуттук маданий мурас маселесинин айланасында республикалык талкуу уюштурулуп [“Ленинчил жаш”, 1956], “Ак калпактай” (Б.Сарногоев, 1961) ыр жыйнактарды чыгарууга батына башташкан.

Адабий процесс, түпкүлүгүндө, эки негизги фактор – салт менен жаңычылдыктын өз ара дайымкы байланышынын негизинде өнүгөт. Белгилүү бир калыптуу, көнүмүш адат, түшүнүк, салтсыз улуттук адабият түшүнүгү келип чыкпаган сыяктуу эле, формалык же мазмундук, идеялык-тематикалык жаңылыктарга умтулуусуз эч бир адабият өсө албайт. “Ар бир элдин көркөм оюна, тажрыйбасына көз жиберип, адабий салттар менен новаторлуктун диалектикалык байланышта экендигин дапданаа байкоого болот. Эч бир жазуучу Пушкин же Толстой, Горький же Шолохов өздөрүнүн чыгармаларын “жайдак” жерде түзүшкөн эмес. Өсүп-өнүгүп турган адабий процесстин мурдагы даяр, иштелип бүткөн адабий салттары менен көзгө көрүнбөгөн тыгыз байланышы болот”, - дейт К.Бобулов [2: 71-б.].

Талаш жок, советтик социалисттик орус адабияты Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Достоевский, Чеховдордун опол тоодой зор чыгармачылык тажрыйбасына таянып, коомдун, учурдун дем-дымагы, талап-мүдөөлөрүнөн тамызгы алып, жаңы идеялык-эстетикалык мүнөздөгү адабиятты жаратып, өнүктүрө баштады. Ал эми өз мезгилинде Пушкиндер чыгармачылык эстафетаны Ломоносов, Карамзин, Державин сыяктуу өзүнө чейинки акын-жазуучулардан, батыш-европалык адабий тажрыйбалардан, элдик оозеки чыгармачылыктын казынасынан алышканы түшүнүктүү.

Ал эми жазма адабияты жаңы түптөлүп жаткан кыргыз адабияты кайсы кыртышка таянды, кандай адабий салттар үлгү болуп берүүгө жарады?

Кандай гана адабият болбосун анын негизин улуттук поэтикалык- көркөмдүк салттар, принциптер, түшүнүктөр түзөт. Себеби ал улуттук – көркөмдүк салттарда ошол элдин тарыхы, дүйнөгө көз карашы, жакшы-жаман, көрктүү-көрксүздүк жөнүндөгү этикалык-эстетикалык түшүнүктөрү камтылган. Кылымдар бою элдик оозеки чыгармачылыкта адамды, табийгатты, жаныбарларды сүрөттөөнүн өзүнө ылайык ыкмасы иштелип, анын арсеналында көркөм каражаттардын бүтүндөй бир системасы түзүлөт. Кыргыз адабиятынын телчигүү мезгилинде анын баштоочулары ошол дапдаяр көркөм каражаттын байлыгына табигый түрдө кайрылышты. Ошондуктан 20-40-жылдары жазылган кыргыз адабиятынын бардык жанрдагы үлгүлөрүнөн фольклордук поэтикалык салттардын таасири, өздөштүрүлбөй, өзгөртүлбөй, “таза” фольклордун түрүндө катышуусу айдан ачык эле көрүнүп турат. Салттуулук менен жаңычылдыктын ортосундагы өз ара мамиленин

мындай түрүнө К.Бобулов улуттук поэтикалык эстетиканын калыптануусунун алгачкы мезгилинде сөзсүз кезигүүчү табигый көрүнүш катары адилет баасын берет.

Улуттук көркөмдүк салт, улуттук эстетика жалаң эле элдик оозеки чыгармачылыкта гана эмес, адабий процесстин бардык өнүгүү этаптарына таандык көрүнүш. Ал эми фольклордук традиция жазма адабият үчүн ишеничтүү таяныч болуп бере алабы, эгер таяныч боло алса, ал канчалык деңгээлде таяныч болот – бул суроолор чынында да абдан татаал жана талаштуу. Ушундан улам 70-жылдары адабиятчылар: К.Бобулов, Ш.Үмөталиев, К.Артыкбаев, С.Жигитовдордун ортосунда бир топ талаштуу талкуулар, кайым айтышуулар жүргөн.

Эгерде К.Бобуловдун диссертациясынын материалдарына кайрыла турган болсок: “Кыргыз прозасы да жайдак жерде жаралбады. Анткени эч бир адабият ички жана сырткы сүйөнүчсүз өөрчүгөн эмес. Эгерде адабият сырткы сүйөнүчкө эле ооп кетип, өзүнүн ички таянычынан ажырап, жалаң башка адабияттын туурандысына айланса, анда ал адабият деген улуу наамга татыктуу эмес. Ошондой эле адабият өзүнүн ички сүйөнүчүнө багынып, башка адабияттардын таасиринен тышкары калып, өзүнүн коломтосуна “жылынып” отуруп алса, анда ал дүркүрөп өсө албайт, анын ички мүмкүнчүлүктөрү үргүлөө, уктоо абалда көпкө созулат.

Кыргыз прозасынын жаралуу, телчигүү мезгилинде оозеки чыгармачылыктын салттары эң чоң роль ойноп, жаңыдан калем кармаган жазуучуларга гүл азыгы боло алды.

Жаңыдан каймакталып келе жаткан кыргыз прозасынын баштоочулары көз ачып, эне сүтүн эмгенден тартып кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын баатырдык мотивдеринде, анын өзгөчөлүгү бир эстетикасында тарбияланышкан. Алардын улуу окутуучулары, табийгаттын керемет жомокчулары: Тыныбек, Сагымбай, Келдибек өңдүү жомокчулар, өткөн доордо муңканып азаттыкты эңсеген улуу акындар Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы болушкан” [1: 73-б].

Адабият тарыхынан белгилүү болгондой А.Токомбаев Ташкент шаарына окууга барганга чейин эле, алгачкы ырларын жазып баштаганга чейин “Семетей”, “Курманбек” эпосторунан үзүндүлөрдү жатка айтып жүргөн. 1923-жылы “Курманбек” эпосунун кыскача мазмунун ыр кара сөз аралашкан түрүндө жазып чыгып, “Шолпан” журналына жарыялаган. Ал эми К.Маликов да “тойпондогон тоголок кара бала” чагынан “Семетейден” жатка айтып, элдик ырлардын бир далайын “созолонтуп” ырдай билген өнөрү белгилүү. Ал эми жорго сөздүн мыкты чеберлери Жоомарт, Мукай өңдүү акындар Совет өкмөтү орнобогондо балким жүрө-жүрө мыкты төкмө акындар болушмак.

Көркөм поэтикалык салттуулук дегенде сөзсүз эле фольклордук традиция деп түшүнбөө керек. Фольклордук традиция салттуулуктардын бир гана булагы. “Адабий салт адабияттын өсүшүнө локомотивдей түрткү болорун унутпоо керек, - дейт окумуштуу изилдөө ишинде.

Албетте, жазма-чийме урунбай жүргөн себептүү кыргыз элинде Октябрь революциясына чейин баралына барган жазма адабиятка тиешелүү прозалык жанрлардын болушу мүмкүн эмес эле. Бирок өткөн заманда кыргызда кара сөз түрүндөгү көркөм чыгармалар таптакыр жок болгон деп, калкыбыздын көркөм сөз өнөрүндө же карапайым речтик иш-аракетинде адабий прозанын жаралышы үчүн өбөлгөлөр иштелип чыккан эмес деп, азыркы кыргыз прозасы бүтүндөй тышкы адабий таасирлердин негизинде гана пайда болгон деп кесе айтыш да кыйын” [4: 38-б.].

“Фольклордук гана салттары бар жаш адабиятыбыздын төрөлүү, телчигүү мезгилин изилдегенибизде, өтө этият мамиле кылышыбыз керек. Анткени, бул өтө татаал процесс. Бизге гана ошол мезгилиндеги кыйынчылыктар оңой-олтоң көрүнөт. Чындыгында жакырчылыктан, наадандыктан, караңгылыктан суурулуп чыгып, кат тааныган жаш акындарыбыздын, прозаиктерибиздин алдында оңой-олтоңдук менен “айдап” бүткүс татаал турмуш чындыгы турду. Аны үстүртөн гана жазбастан эстетикалык жактан өздөштүрүү, диалектикалык кыртышын аңтаруу керек эле. Ал турмак артында улуу реалисттик мектеби бар, азыркы орус адабиятынын баштоочулары да бул мезгилде өтө кыйналышкандыктарын моюндарына алышкан.

Адамдардын аң-сезиминде, бытында, турмушунда болгон бул таң каларлык бурулушту искусстводо кайсы сөздөр менен сүрөттөш эч кимге белгисиз болчу. Ошол тапта, кандуу кармашуу мезгилинде көңүлдөгүдөй кылып сүрөттөө мүмкүн эместей болуп көрүнчү – деп А.Фадеев өзү жазган. Ал эми тоо арасынан чокой кийип келген кыргыз жазуучуларынын бул татаал турмуш чындыгын кагаз бетине түшүрүү кыйын болгондугун айттырбай эле билүүгө болот.

Ал мезгилде, өлкөдө таптык күрөш күчөп, Октябрь революциясынын жеңилине туш тараптан чабуул жүрүп жатты. Кыргызстандын айыл-кыштактарында патриархалдык, феодалдык турмуштун жөрөлгөлөрү акырындык менен жоюла баштап, элементардык укугунан ажыраган аялдар, бай-манаптардын эзүүсүнө кор болгон кедейлер менен батрактар өз тагдырына ээ болушту. Советтик чындыкта жаралган жаңы адамдардын жаңы мамилелери аз-аздан болсо да каймактай баштады. Бирок, бул адамдардын образдары 20-жылдагы кыргыз прозасында жокко эсе. Анткени, адабий чыгармага зарыл болгон жаңы турмуштук материалдарды жазуучу заматта эле өздөштүрө албайт” [1: 79-80-б.].

Кыргыз адабий прозасында жаңы поэтикалык салттардын өтө эле жай темпте орун алуусунун себептери тууралуу адабиятчы тарабынан айтылган бул ой, бул илимий жыйынтык абдан так, таамай, объективдүү айтылган жыйынтыктардан. Бул илимий жыйынтык жалаң К.Бобуловдун аталган маселеге байланыштуу изилдөөсү үчүн эле эмес, дегеле кыргыз адабиятынын генезисин, тарыхын изилдеп үйрөнүү, дегеле көркөм адабияттын табиятын түшүнүү үчүн өтө маанилүү. Ырасында да, улуттук адабий салт, жеке чыгармачылык тажрыйбанын чукактыгы аз келгенсип, чагылдыруу зарыл болуп жаткан турмуш көрүнүштөрү жөнүндө түшүнүгү жетишсиз болсо, кайдан ийгиликтүү чыгарма чыкмак. Улуттук жаш адабияттын жаш калемгер өкүлдөрү Октябрь революциясына чейинки турмуш тууралуу чыгарма жазайын десе карапайым калк негизинен өзүнүн жеке чарбасын кылдыратып же жалданып тирлигин өткөрүп, ал эми журтчулукка тиешелүү маанилүү маселелер негизинен журт “жакшылары”, молдолордун аралашуусу менен болгондугунан улам турмуштук бул чындыгын жазса “бай-манапчыл” болуп калуу коркунучу этектеп, советтик жаңы турмуш жөнүндө жазуу керек болсо, анын саясатын жете түшүнө албай, ал турмак кудалашуу, сөйкө салуу, калың берүү, өлгөн адамга молдо чакырып куран окуттуруу сыяктуу көрүнүштөрдү жаңы коом эскичиликтин калдыгы” деп жактырбаган заманда үй-бүлөнү кантип “туура” куруп, өлгөндү кантип узатуу “туура” болоорун так түшүнө албай жатышса, ал турмушту кантип ишенимдүү сүрөттөп бере алышмак. Адабият гүлдөп өнүккөн жерде да өзү жакшы таанып-билбеген турмуш тууралуу жакшы чыгарма жаратуу кыйын.

Таптык коомдун пайда болушу, эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн шартында эл ичинен жагдайга жараша азыноолак жамактатып сөз кураганга, жомок айтууга жараган

уйчу, койчу, дыйкан, уста ж.б. кесип ээлеринен сырткары айтуучулук же ырдап аткаруучулук ыңгайда оозеки көркөм чыгармаларды жаратуучулукка атайы адистешкен, мисалы, байыркы гректердин аэддери менен казак, кыргыздардын төкмө ырчылары, манасчылар сыяктуу таланттуу адамдар да бөлүнүп чыга баштайт. Алар өз чыгармаларында ар кими өз мүмкүнчүлүгүнө жараша үй тиричилигин жакшы аял менен жаман аял кандай жөндөөрүнөн, мүнөздөрү кандай болоорунан тартып, падыша, хандар кайсы учурда жакшы же жаман деп бааларына, кумурскадан пилге, бетегеден чынар терекке чейинки жан-жаныбар, өсүмдүктөр кандай болоору, кантип өсөөрү, кайсынын эмнеге дарылыгы бары, тигил же бул уруу кайсы атадан тарагандыгынан бул дүнүйө кандайча болуп жаралгандыгына чейин саймедиреп, кошуп ырдай берүүгө акылуу болгон. Элдик оозеки чыгармачылыкка байыртан эле мазмундук жактан да, формалык жактан да көп тармактуу синкреттүүлүк мүнөздүү болуп келген. Мындай мазмундук синкреттүүлүк жалаң эле оозеки чыгармачылыкка таандык болбостон, Кайра жаралуу дооруна чейинки көптөгөн жазма адабий тексттерге да таандык болгон. Поэтикалык чыгармачылык ишти ал доор тарых, философия, мамлекеттик идеология, дин, коом таануучулук, табият таануучулук атайын изилдөөчүлүк (илимий) багыттардан бөлүп карашкан эмес.

Коомдук аң-сезим өнүккөн сайын андагы гуманитардык, табият таануучулук, диний багыттар акырындап өз-өзүнчө бөлүнө баштап, алар өз жолун таап алганга чейин ал багыттардын өкүлдөрү көркөм сөздүн баяндоо ыкмаларын, каражаттарын пайдаланышкан. Поэтикалык ыкманы таасирлүү, жагымдуу деп эсептешкен айрым илим адамдары кийин деле өзүлөрүнүн илимий жоболорун ыр түрүндө жазып жүрүштү.

Атайы көркөм поэтикалык чыгармачылык багытындагы кызыктуу “поэтикалык окуяны” поэтикалык кооз формада баяндап жазган батыштын пасторалдык, рыцардык романдары, поэмалары, чыгыштын эпикалык, лиро-эпикалык дастандары, таанытуучулук багыттагы мисалы, байыркы доор адабиятынан Гесиоддун “Теогониясы”, Лукрецийдин “Нерселердин табияты жөнүндө” поэмасы, Горацийдин “Пизондорго каты”, Лао-цзы, Конфуцийдин жана алардын көптөгөн шакирттеринин ырлары, притчалары, орто кылым адабиятынан кечил Нестордун “Өтмүш жылдар баяны” аттуу прозалык баяны, сапар-наама, насаат-наама китептер пайда болуп, аларда маалыматтык кабар, таанып-билдирүүчүлүк максат, функция биринчи орунда туруп, көркөмдүүлүк, поэтикалык образдуулук коштоочу каражаттык кызмат аткарган учурлар арбын. Мындай көрүнүш качан гана коомдук аң-сезимдин ар кыл тармактары, илимий багыттар жик-жикке бөлүнүп, ушундан улам көркөм адабият дагы өзүн иштиктүү адабияттардан өзгөчөлүктүү, суверендүү көркөм өнөр катары толук тааныганга чейин уланат.

Дүйнөлүк көптөгөн элдердин адабиятынын жаралуу жана өнүгүү процессинин мисалында такталып, тастыкталган мындай мыйзам-ченемдерден кыргыз адабияты да четте калбайт. Албетте, мыйзам ченемдүүлүктөр менен катар тарыхый, географиялык, коомдук-экономикалык шарт-жагдайларга байланыштуу жергиликтүү адабий өзгөчөлүктөрдүн болоору да мыйзамченемдүү.

Анын үстүнө жазма, басма болгон күндө деле, инсандык индивидуалдуулукка, автордук индивидуалдуу дүйнө таанымга негизделген, сөздүн толук маанисиндеги адабият жаралыш үчүн коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээли, белгилүү бир адабий-эстетикалык, коомдук-тарыхый өбөлгөлөр шарттар зарыл. Ошентсе да, улуттук жазма адабиятыбыз өнүкпөгөн күндө да, көпчүлүк батыш-чыгыш элдериндей адабияттын Кайра жаралуу доору, Агартуу доору, буржуазиялык коомдун Жаңы адабият доору деген сыяктуу

доорлордун баарын болбосо да, бирөө-жарымын басып өтпөгөн менен XIX кылымдын соңу, XX кылымдын башында кыргыздын оозеки поэтикалык чыгармачылыгы өзүнүн жогорку бийиктигине көтөрүлүп, Сагымбай, Токтогул, Жеңижок сыяктуу күчтүү таланттардын чыгармаларында жеке чыгармачылык башталмалар басымдуу орун ээлеп, жеке адам маселесин жекелештирип кароо багытында да аракеттер жүрө баштагандыгын белгилей кетүү зарыл.

Ырасында да кыргыздар көркөм сөз өнөрүнүн ээси деп, негизинен, өз оюн ыр түрүнө салып айта билген акындарды, жамакчыларды айтышкан. Ал эми кара сөз түрүндөгү тигил же бул жөө жомоктун негизи башында көркөм ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, фантазиясы күчтүү кимдир бирөө тарабынан айтылган менен, ал ооздон оозго көчүп, алымчаланып, кошумчаланып айтылып жүрүп отуруп элдик чыгармага айланган. Жомок балдарды, жаштарды эмгекчилдикке, боорукерликке, ыймандуулукка, эр жүрөктүүлүккө тарбиялоо максатында же жайынча убакытты кызыктуу өткөрүү максатында дээрлик көпчүлүк, ошонун ичинен балдар тарабынан да айтылып келген. Ал эми көркөм сөздүн чыныгы ээлери деп эсептелген акындар жөө жомоктордун айрымдарын ырга айлантып, мындайча айтканда “чыныгы көркөм формага” салып, өз репертуарларына кошуп, эпос, дастандардын катарында элге тартуулашкан.

Албетте, эл арасында ошондой эле санжырага тарыхый, турмуштук кызыктуу окуяларды миф, легендалар менен коштоп, бабына келтирип, кара сөз менен санжыра айткан санжырачылар, капыс жерден каткырык-тамаша чыгарып, жөнөкөй сөздүн күчү жетпеген терс, орунсуз көрүнүштөрдү калемпир-мурчтуу сөздөр менен шылдыңга алып, күлкүгө айланткан куудулдар да болгон. Бирок, “Манас” жана башка эпикалык оозеки чыгармаларда санжыранын айрым элементтери катышкан менен кыргыздар санжыранын өзүн көркөм чыгармачылыктын түрү катары эмес, мүмкүн болушунча тарыхый маалыматтарды так айтууну талап кылган билимдүүлүктүн көрүнүшү, улуу муундан кийинки муунга дээрлик өзгөртүлбөй өткөрүлчү тааныткыч маалымат катары карашкан. Ошол эле учурда, албетте санжырачылыкта баяндоочулук чеберчиликтин зарылдыгы, көркөмдүктүн катышы бар экендигин танууга болбойт. Бирок бул “көркөмдүүлүктү” эл экинчи орундагы көрүнүш катары эске алышкан эмес. Ошондой эле куудулдукту дагы эл сөз өнөрүнүн түрүнө караганда көбүрөөк оюн-зооктук, аткаруучулук өнөрдүн, элдик “театрдын” бир көрүнүшү катары кабылдашкан.

Элдик оозеки чыгармачылыктын кара сөз жана ыр түрлөрү жаңы адабияттын жаралышында кандай кызмат аткарды, мааниси, орду кандай болду деген суроонун айланасында 50-жылдардан бери карай бир топ илимий изилдөө эмгектери жазылды. Бүгүнкү күндө көркөм прозага байланыштуу К.Бобуловдун, С.Жигитовдун, Ү.Касыбековдун, Б.Кебекованын, А.Медетовдун, А.Эркебаевдин атайын изилдөөлөрү жазылган. Кыргыз прозасынын генезисине байланыштуу мындан сырткары К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Т.Аскарров, Б.Маленов ж.б. тарабынан айтылган бир топ омоктуу, талаш-тартыштуу пикирлер бар. Улуттук профессионалдык жазма адабияттын, анын ичинде жаңы адабий эпикалык жанрлардын жаралуу процессинде кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу болгон “Манас” эпосунун орду өзгөчө. Окуяны баяндоону сюжеттик композициялык планда уюштура билүү, образ түзүү, пейзаждык, портреттик сүрөттөө, каармандын көңүл-туйгусунун ар түрдүү абалдарынан кабар берүү жагдайында кыргыз турмушунун энциклопедиясы болгон “Манас” үчилтигинде бир топ эле күчтүү поэтикалык көрөңгө, оозеки көркөм сүрөттөөчүлүк тажрыйба топтолгон эле.

Кыргыз прозалык жазма адабиятынын жаралышы, анда реалисттик методдун көркөм ыкма катары орун алышы деген өзөктүү тарыхый-теориялык маселени караштырууну К.Бобулов иш билги адистик туюм менен дал ошол “Манас” эпосунан баштайт. Себеби, “кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүшүндө реалисттик адабият ХХ кылымдын баланчанчы жылдарынан башталат” деген жыйынтык айтылган жерде качан, каерде болбосун: “Манас” эпосунда реалисттик көрүнүштөр, белгилер таптакыр жокпу?” деген суроо туула берүүсү мүмкүн. “Кыргыздын жалпы маалим баатырдык эпосу “Манаста” аялдар менен эркектердин образдарынын бүтүндөй галереясы түзүлгөн, элдик турмуш эпиканын кеңири планында сүрөттөлүп, чет жакалык эзүүнүн астында калган элдин тагдыры, анын эркиндик үчүн болгон күрөшү көрсөтүлөт. Кээде каармандардын ойлору, кейигендери, өздөрүнүн жасаган жоруктары жөнүндө ой жүгүртүүлөрү, психологиялык моменттери жандуу сүрөттөлөт. Буга Чубактын айыпсыз кор болуп, жаны кашайып ачууланган Алманбеттин эпизоду даана мисал боло алат. “Манас” эпосунда каармандардын интимдик жактарын же элдин бытовоей сценаларына арналган эпизоддор көп. Мисалы үчүн “Көкөтайдын ашында” карама-каршы турган баатырлардын ички күйүттөрү, марттыктары, ач көздүктөрү, жүзү каралыктары, айлакерликтери, дипломаттыктары көзгө жандуу элестейт. Эпосто белгилүү бир гана каарманга тиешелүү туруктуу эпитет образдар бар. Манас көпчүлүк учурда “айкөл”, “көк жал” сыяктуу эпитеттер менен мүнөздөлөт. Ал эми академик В.Жирмунский “Манас” эпосунда элдик турмушту кеңири көрсөткөн ачык-айкын монументалдуу реализм бар!- деп белгилейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Бобулов, К. Адабият жана мезгил. (Адабий сындар менен публицистикалык макалалар) [Текст] / К.Бобулов // -Фрунзе, 1973.
2. Бобулов, К. Азыркы адабий сын жөнүндө пикир [Текст] /К.Бобулов //-Ала-Тоо.-1958.-№ 1
3. Бобулов, К. Фольклор жана адабият. [Текст] /К.Бобулов// -Фрунзе, -1980.
4. Жигитов, С. 20-жылдагы кыргыз адабияты. [Текст] /С.Жигитов//-Фрунзе, 1984.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том.[Текст]. –Фрунзе, 1987.

УДК:37.047

ИМАТАЛИ КЫЗЫ АНАРА
Ош МПУ, магистр

КЕСИПКЕ БАГЫТ БЕРҮҮ - НЕГИЗГИ ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИН БИРИ КАТАРЫ

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ - КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ ПЕДАГОГИКИ

PROFESSIONAL ORIENTATION – AS ONE OF MAIN PROBLEMS OF PEDAGOGY

Аннотация: Бул эмгекте мектеп окуучуларына кесипке багыт берүү ишин жетишээрлик деңгээлде жүргүзүүнүн зарылчылыгы аныкталган. Мындан тышкары, мектеп окуучулардын кесипке багыт алуусуна үй-бүлөнүн тийгизген таасирлери каралган. Үй-бүлөнүн таасирин уюштуруунун убактысы жана мазмуну изилденген.

Негизги сөздөр: кесипке багыт берүү, тарбиялоо, калыптандыруу, педагог, кесип, аң-сезим, талап, үй-бүлө, үй-бүлө тарбиясынын таасири.

Аннотация: В работе описана необходимость профориентационной работы среди выпускников школ. Кроме этого, рассмотрены влияния семейного воспитания на профориентационную деятельность учащихся. Исследованы время и содержание влияния семейного воспитания на профориентационную работу.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, воспитание, формирование, педагог, сознание, требование, семья, семейное воспитание.

Annotation: The work describes the need for career guidance work among school graduates. In addition on career guidance activities of students. The time and content of the influence of family upbringing on career guidance work are investigated.

Key words: professional orientation, upbringing, formation, teacher, consciousness requirement family, family upbringing.

Азыркы мезгилде өсүп келе жаткан жаштарга татыктуу тарбия жана кесипке туура багыт берүү маселелери узак мөөнөттүү келечекке эсептелген стратегиялык маанидеги мамлекеттик жана коомдук эң зарыл милдет болуп саналат. Туура тарбиялоо – бул биздин бактылуу карылыгыбыз, жаман тарбиялоо - бул биздин келечектеги кайгыбыз, көз жашыбыз, башка адамдар алдындагы бүт өлкө алдындагы күнөөбүз болуп калышы мүмкүн деген пикирди орус педагогу

А.С. Макаренко билдирген [1]. Демек, биз өсүп келе жаткан муунга туура жол көрсөтүп, татыктуу тарбия беришибиз керек.

Биздин өлкөбүз өнүгүүгө жаңыдан багыт алган жаш мамлекет экени чындык. Демек, күчтүү өлкөнү түптөйбүз десек, мектепте, ал тургай бала бакчада туура тарбия бергенди, кесипке багыт берүүнү колго алганыбыз жакшы жөрөлгө. Негизи кесипке багыт берүү маселеси боюнча Республикалык деңгээлде маани берүү керек. Кесипке туура багыт берүү иш чарасынын артында окуучулар үчүн пайдалуу жана ишенимдүү жол, ал эми мамлекет үчүн ийгиликтүү келечек көрүнүп турат.

Россия Федерациясынын изилдөөчүсү С.Я. Баталовдун оюу боюнча, кесипке багыт берүү - максаттуу ишмердик, өсүп келе жаткан муундун кесипкөйлүк кызыкчылыгын жана өздүк жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу менен байланышкан, коомдун талабына, керектөөсүнө ылайык тигил же бул кесипти аныктоо.

Кесипке багыт берүү - мектептин окуу тарбия ишинин манилүү элементи. Окуучунун жеке кызыгуусуна, шыгына, ден соолугуна жана коомдогу социалдык

экономикалык өзгөрүүлөрдүн талаптарына ылайык аны аң-сезимдүү кесип тандап алууга даярдоого багытталган комплекстүү иш-чаралар системасы.

Ал эми, А.Д.Саронов кесипке багыт берүүнү жаштарды кесип тандоодо жеке инсандык сапаттарына, кызыкчылыктарына, жөндөмдүүлүктөрүнө жана ошол эле учурда коомдогу тигил же кесипке болгон муктаждыкка ылайыкталган максаттуу ишмердүүлүк катары аныктаган. Ал практикалык ишмердүүлүк жана дисциплиналар аралык теориялардын өнүгүшүнүн биримдигин түзөт жана окуучулар менен окуу-тарбиялык ишинин процессинде гана ашпайт деп эсептейт.

Кесип же болбосо профессия (латынь profession сөзүнөн расмий билдирилген кызматты, адистикти түшүндүрөт) ишмердүүлүктүн аныкталган чөйрөсү болуп саналат. Кесип сөзсүз түрдө өзүнө гана тиешелүү болгон жөндөмдүүлүктөрдү жана шыкты талап кылат. Мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн кесипти тандоо процесси боюнча илимий изилдөөлөрдө негизги факторлор катары төмөнкүлөрдү көрсөтүшөт:

1. Үй-бүлөлүк тарбиянын таасири. Үй-бүлөдөгү орун алган баалуулуктар, үй-бүлөдөгү традициялар келечектеги кесипти тандоо эң орчундуу ролду ойнойт.

2. Окуу жайлардын түрлөрү, типтери жана формалары. Мектеп бүтүрүүчүсүнүн кесипти тандашынын дагы бир фактору - келечекте окуй турган окуу жайы, андагы адистиктер.

3. Эң жакынкы курбулар. Көпчүлүк учурларда тигил же бул багытка ээ болушу досторунун жалпы чечимдеринин кийин орун алышы толук ыктымал.

4. Престиж. Мамлекеттеги престиждүү кесиптерге мектеп окуучулары эң биринчи ирээтте ээ болгусу келет.

5. Мектеп жамааты. Класс жетекчи негизинен алганда ар бир окуучунун багыттуулугун так жана анык билүү менен кесипти тандоодо негизги кеңешчи болууга тийиш.

6. Маалыматтык ресурстар. Мамлекеттеги орун алган кесиптер боюнча талаптардын болушу жана алардын орточо кызмат акысы манилүү фактордун бири болуп саналат.

7. Өздүк инсандык максаттар. Мектеп бүтүрүүчүсү өзүн келечектеги кесип менен тыгыз байланыштыруу менен жакынкы жана алыскы максаттарды аныктоо орун алат.

8. Жөндөм, шык. Ар бир кесипти өздөштүрүү үчүн инсанда тиешелүү жөндөмдүүлүктөр болушу зарыл шарт болуп саналат.

Чынында кесипке багыт берүү көп кырдуу педагогикалык, психологиялык, экономикалык, социалдык, медициналык көйгөй. Азыркы кезде мектеп окуучусун кесип тандоого даярдоодо төмөндөгү милдеттерди чечүүгө көңүл буруу керек:

- окуучуларды кесипти аң-сезимдүү, жоопкерчилик менен тандоого тарбиялоо;
- республиканын эл чарбасынын тармактары, эмгекти уюштуруунун формалары, базар экономикасынын маселелери менен тааныштыруу;
- окуучуларды кесиптер, аларга коюлган талаптар, кесипке ээ болуунун жолдору менен тааныштыруу;
- окуучунун кесиптик кызыгуусун, аны тандоосунун мамиле мотивдерин калыптандыруу ;

- окуучуларды практикалык иштерге катыштыруу менен билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ кылуу. [2].

Азыркы өнүккөн жана күн санап өзгөрүп турган коомдо окуучулардын кесиптик жактан калыптанышы стихиялуу түрдө болот. Ошол эле учурда коомго кесиптик чөйрөдө өзүн көрсөтө алган жана башка адамдар менен мамиле түзө алган ишкер, жигердүү, чечкиндүү адамдар талап кылынат. Балдарды үй-бүлөдөн сырткары тарбиялоонун жалпы шартында өсүп келе жаткан муундун кесиптик жактан багыт алышына бир гана мектеп мындай сапаттар жана мүмкүнчүлүктөр менен камсыз кылат. Ошондуктан педагогдун жалпы ишине кесипке багыт берүү иши да камтылган. Бул ишти алып барууда мектеп менен атаэнелер биргеликте кызматташтыкта болсо көптөгөн ийгиликтерге жетишүүнү камсыз кылаарына шек болбос беле.

Жаштардын келечектеги кесибин тандоосу көптөгөн факторлордон көз каранды. Алардын ичинен эң негизгиси - атаэнесинин позициясынан олуттуу даражада көз каранды болот. Окуучулардын кесиптик өзүн-өзү аныктоосунда атаэнелеринин турмуштук жана эмгектик тажрыйбалары, кадыр – баркы, үй-бүлөсүнүн материалдык жактан камсыз болуу деңгээли чоң таасирин тийгизет. Көпчүлүк учурда ата-энелер балдарына эмгектик ийгиликтерди каалоо менен оң таасирлерин тийгизишет. Ата-энелердин өз иштерине жакшы мамиле кылуусу, алардын өз кесиптерине болгон канаттануусу жетишээрлик деңгээлде моралдык жактан чон стимул болот. Анткени бала ата-энесинин ишин, эмгегин көрүп, кызыгып, келечекте кесип тандоодо «үй-бүлөсүнүн» кесибинин бироосун тандашы ыктымал.

Кесип тандоодо туруктуулук калыптанышы үчүн балдарынын үй-бүлөлүк салтты улашы абдан маанилүү. Бирок бул жерден абдан

зарыл нерсени унутпашыбыз керек, эгерде тандоо жөн гана ата-эненин эркин аткаруу болбой, абдан терең ойлонулган болсо, ата-энелер балдарына кесибине болгон сүйүүсүн үйрөтө билсе, анда таасир этүү оң беделин тийгизет. Бирок ата-энелер дайыма эле балдарынын ишмердүүлүктүн кандайдыр бир түрүнө болгон кызыгууларына жана шыктарына дем беришип колдошпойт, дайыма эле алардын жөндөмдүүлүктөрүнүн туура баалай билишпейт, дайыма эле балдарынын аракеттери ата-энелеринин каалоолору, ниеттери менен дал келишпейт.

Кесипке багыт берүү ишинин ар бир компоненти өзүнө тийиштүү иштемин аткарганда гана жакшы натыйжа берет. Мектепте кесиптик багыт берүү окуу процессинде, класстан жана мектептен тышкаркы иштерде жүргүзүлөт. Кесиптик багыт берүү ишин жүргүзүүдө окуучулардын жаштык жана жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Иштин жүрүшүндө, албетте, окуучуларга туура багыт берүүнү эң башкы маселе кылып ар биринин оюн угуп, туура чечим чыгаруусу үчүн алардын жөндөмдүүлүгүн, психологиялык, физикалык абалына жараша туура кеңеш бергенге аракет жасоо зарыл.

Кесипке багыт берүү боюнча изилдөөчүлөрдүн анализдерине таянып, төмөнкү жыйынтыктарга ээ болду:

1. Мектеп окуучуларына кесипке багыт берүү ишмердүүлүгүн өз учурунда жана натыйжалуу жүргүзүү педагогикалык маселе болуп саналат;

2. Мектеп бүтүрүүчүсүнүн аныкталган бир кесипти туура тандоосуна абдан көптөгөн тышкы жана ички факторлор таасирин тийгизишет;
3. Мектеп окуучуларына кесипке багыт берүү ишмердүүлүгүнө үй-бүлөнүн таасири абдан чоң болгондуктан, аны атайын уюштуруу зарыл;
4. Окуучулардын ата-энелерине кесипти тандоо боюнча атайын тренингдерди жүргүзүү - эң жок дегенде онунчу класттын башынан баштап системалуу орун алышы керек.

Адабияттар:

1. Бекбоев. И. Жаш муунду татыктуу тарбиялайлы | макала | Мугалим илимий - педагогикалык журнал . - №3, май, 2014
2. Кыргыз педагогикасы (энциклопедиялык окуу куралы) . – Б 2004
3. Пряжников. Н.С. Теория и практика профессионального самоопределения. – М. 1999.
4. Пряжникова Е.Ю. Профориентация: Учебное пособие для студентов ВУЗов | Е.Ю.Пряжникова, Н.С. Пряжников. – М., 2005

УДК 322.911.63(1-31)

ИМАТАЛИ КЫЗЫ АНАРА
ОшГПУ, магистр

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДНОГО ПОТЕНЦИАЛА МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ

ЖЕРГИЛИКТҮҮ БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕ ПОТЕНЦИАЛЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

PROBLEMS OF INCREASING THE REVENUE POTENTIAL OF LOCAL BUDGETS

Аннотация: *Данная статья посвящена вопросам повышения доходного потенциала местных бюджетов*

Аннотация: *Бул макалада негизинен жергиликтүү бюджеттин киреше потенциалын жогорулатуунун жолдору каралган*

Annotation: *This article is devoted to the issues of increasing revenue potential of local budgets*

Ключевые слова: *Доход, расход, местный бюджет, субсидии, налоги.*

Негизги сөздөр: *киреше, чыгаша, жергиликтүү бюджет, субсидия, салыктар.*

Keywords: *Revenues, expenses, the local budget, subsidies, tax.*

Главная проблема, с которой сталкиваются руководители местных органов самоуправления - это хроническая нехватка средств не только на развитие, но и на текущие нужды. Значимость данной проблемы и острота стоящих перед обществом задач

обуславливают высокую актуальность исследования доходов местных бюджетов и путей их повышения. Одна из ключевых проблем связана с тем, что закрепленные на сегодняшний день за местными органами власти доходы мало связаны с производственной деятельностью организаций, находящихся на их территории.

Поэтому органам местного самоуправления необходимо разработать и осуществить мероприятия, направленные на мобилизацию доходов и оптимизацию бюджетных расходов, которые способствуют:

- повышению качества управления бюджетным процессом;
- активизировать механизмы оздоровления муниципальных финансов;
- создать условия для обеспечения устойчивого исполнения местных бюджетов;
- повысить эффективность и результативность работы органов местного самоуправления и других участников бюджетного процесса;
- выявить внутренние резервы увеличения доходов и экономии расходов местных бюджетов.

Мероприятия по мобилизации доходов местных бюджетов включают:

1. Мероприятия по увеличению поступлений местных налогов

Важным источником мобилизации доходов местных бюджетов является увеличение поступлений от местных налогов (налог на имущество физических лиц и земельный налог). Налог на имущество физических лиц имеет низкий процент поступления, в связи с этим необходимо организовать контроль за начислением и поступлением данного вида налога в бюджет айыл окмоту, для этого необходимо:

- 1) провести мероприятия по выявлению собственников земельных участков и недвижимого имущества с целью привлечения их к налогообложению;
- 2) содействовать в оформлении прав собственности на земельные участки и имущество физических лиц;
- 3) рекомендовать представительному органу местного самоуправления устанавливать экономические обоснованные налоговые ставки по местным налогам;
- 4) органам местного самоуправления в целях обеспечения полноты учета налогоплательщиков необходимо и целесообразно провести работу по выявлению собственников имущества и земельных участков, не оформивших имущественные права в установленном порядке, а также необходимо проводить разъяснительную работу с физическими лицами, которые являются потенциальными плательщиками налога на имущество физических лиц и на землю. При оформлении органами местного самоуправления разрешений на строительство и ввод в эксплуатацию объектов, застройщик обязан предоставить в органы местного самоуправления правоустанавливающие документы на земельный участок.

2. Оптимизация перечня действующих льгот и их соответствие общественным интересам

В целях реализации прав органов местного самоуправления по установлению налоговых льгот по местным налогам с учетом показателей бюджетной и социальной эффективности, а также предусмотреть введение процедуры запрета по рассмотрению проектов решений, предусматривающих предоставление и пролонгацию налоговых льгот без соответствующей оценки.

3 Сокращение недоимки по налогам и сборам

В целях сокращения и ликвидации недоимки, рекомендуется создание координационной комиссии с участием работников администрации, финансовых и налоговых органов и других заинтересованных структур.

4. Мероприятия по привлечению дополнительных неналоговых доходов местных бюджетов

В целях увеличения доходной части местного бюджета необходимо разработать комплекс мер по поступлению неналоговых доходов, так как имеются реальные возможности по мобилизации неналоговых доходов. Для увеличения доходов от использования муниципального имущества необходимо систематизировать сведения о его наличии и использовании.

В связи с этим рекомендуется провести следующие мероприятия:

- проведение инвентаризации имущества, находящегося в муниципальной собственности с целью выявления неиспользованного (бесхозного) и установления направления эффективности его использования;
- определение и утверждения перечня сдаваемого в аренду имущества с целью увеличения доходов, получаемых в виде арендной платы или иной платы за сдачу во временное владение и пользование;
- выявление неиспользуемых основных средств бюджетных учреждений и принятие соответствующих мер по их продаже или сдаче в аренду;
- установление перечня имущества, подлежащего передаче под залог, в доверительное управление и расчет объемов доходов, поступающих в бюджет;
- утверждение программы приватизации муниципального имущества и поступления средств в бюджет;
- осуществление учета доходов по акциям, другим формам участия в капитале, в том числе от распоряжения правами на результаты научно-технической деятельности предприятий, находящихся в муниципальной собственности.

В целях увеличения поступлений неналоговых доходов местных бюджетов органам местного самоуправления необходимо организовать работу по привлечению дополнительных средств в местный бюджет путем:

- установления размеров платы за пользование бюджетными средствами, предоставляемыми на возвратной и возмездной основе;
- начисления процентов в случае продления срока по предоставляемым ранее отсрочкам и рассрочкам платежей;
- установления ответственных администраторов неналоговых доходов и определения требования к их деятельности.

В целях мобилизации доходов от платных услуг, оказываемых муниципальными учреждениями необходимо органам местного самоуправления предусмотреть установление заданий по объемам привлечения дополнительных средств муниципальными учреждениями, находящимися в ведении органов местного самоуправления, без ущерба размеру и качеству услуг, предоставляемых населению бесплатно. Так же необходимо пересмотреть установленные ранее расценки и тарифы по предоставляемым платным услугам в сторону их увеличения, так как данные расценки занижены.

В целях экономии бюджетных средств рекомендуем осуществить мероприятия, направленные оптимизацию бюджетных расходов.

К мероприятиям по оптимизации расходов местных бюджетов относятся:

1. Соблюдение принципа разграничения расходных обязательств

В целях оптимизации расходов местных бюджетов и повышения качества предоставляемых бюджетных услуг целесообразно заключать соглашения между районами и айыл окмоту, находящимися на их территории о передаче части полномочий за счет субсидий из соответствующих бюджетов.

2. Составление и ведение реестра расходных обязательств местных органов самоуправления

Администрации айыл окмоту рекомендуется проведение анализа реестра расходных обязательств с учетом объективных бюджетных потребностей и обоснованности осуществления расходов, т.е. соответствие расходов на оказание муниципальных услуг экономически обоснованным затратам и качеству этих услуг.

3. Внедрение принципа бюджетирования, ориентированного на результат

Важнейшим направлением совершенствования системы управления бюджетными расходами является внедрение в бюджетный процесс принципов бюджетирования, ориентированного на результат.

4. Проведение оценки эффективности бюджетных расходов

Для осуществления этой работы необходимо провести функциональный и количественный анализ бюджетного сектора, который заключается в составлении сравнительных таблиц фактически достигнутых производственных показателей бюджетных учреждений, осуществляющих функции в сферах, относящихся к вопросам местного значения и нормативов обеспечения соответствующими бюджетными услугами.

5. Расходование бюджетных средств с учетом организации межмуниципального сотрудничества

Одним из существенных резервов экономии средств местных бюджетов является межмуниципальная кооперация, которая подразумевает объединение усилий нескольких муниципальных образований по совместному предоставлению гражданам муниципальных услуг.

6. Мониторинг и контроль за расходами местного бюджета

Следует уделить особое внимание формированию эффективной структуры органов местного самоуправления, органов управления муниципальными предприятиями, учреждениями, исключая дублирующие функции данных органов с целью сокращения расходов на содержание органов местного самоуправления и аппарата управления муниципальными предприятиями, учреждениями.

7. Оптимизация бюджетных расходов

Любой орган местного самоуправления заинтересован в эффективном использовании своих финансовых ресурсов, в разумном, не подавляющем деловую активность увеличении доходов бюджетов и экономном расходовании бюджетных средств.

В целом, рост доходов местного бюджета зависит от экономической активности жителей данного айыл окмоту, от наличия природных ресурсов на данной территории, развитой ресурсной базы. Имеет также особое значение выявление внутренних резервов экономии расходов.

Безусловно, любое воздействие на значение доходного потенциала приведет к росту «сверхобеспеченных» айыл окмоту, что может вызвать вопрос о возможностях изъятия этих средств. На наш взгляд, принципы развития местного самоуправления и финансовой

децентрализации должны оградить местные бюджеты от прямого изъятия средств, только на основе сверхроста местных бюджетов. Другое дело, что значение доходного потенциала можно рассматривать как один из критериев объединения айыл окмоту в рамках административно-территориальной реформы, что позволит, с одной стороны, обеспечить справедливость по распределению финансовых ресурсов от «сверхобеспеченного» села своим соседям, а с другой - способствовать сокращению дотационных айыл окмоту, за счет поглощения их «сверхобеспеченным» соседом.

Вопросы совершенствования бюджетного процесса на местном уровне должны решаться комплексно, как в части доходов, так и в части оптимизации расходных обязательств органов местного самоуправления. Кроме этого, Правительство Кыргызской Республики должно принимать сбалансированные решения по расходным обязательствам органов местного самоуправления, чтобы не допустить превышения темпов роста расходных обязательств от роста доходов.

Список использованных источников:

1. Закон «Об основных принципах бюджетного права в Кыргызской Республике» от 11 июня 1998 г. №78
2. Закон «О местном самоуправлении и местной госадминистрации в Кыргызской республике» 21 января 1998 г.
3. Закон «О местном самоуправлении и местной государственной администрации» от 12 января 2002 г., № 5.
4. Закон «О местном самоуправлении» от 15.06.2011 г.
5. Закон КР «О финансово-экономических основах местного самоуправления в Кыргызской Республике» от 25 сентября 2003 г., № 215.

Электронные ресурсы:

1. <http://www.citykr.kg>;
2. <http://www.municipal.narod.ru>;
3. <http://www.law.gov.kg>;
4. www.minfin.kg
5. www.budget.kg

Э.С. ИСКАКОВА

Ж.Баласагын атындагы КУУнун факультеттер аралык мамлекеттик тил кафедрасынын ага окутуучусу

Ч. АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАГЫ СЫН АТООЧТОРДУН КОЛДОНУЛУШУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА «КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ »

THE USE OF ADJECTIVES IN AITMATOV'S NOVEL "WHEN THE MOUNTAIN FALLS"

Аннотация.

Бул макалада кыргыз тилиндеги сын атоочтор жана алардын көркөм текстте колдонулуу тууралуу кыскача маалымат берилет. Буга чейинки тил илиминде изилдениши жана сын атоочтордун көркөм чыгармадагы орду жана ролу. Анын ичинен Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы сын атоочтор стилдик анализге алынат.

Ачкыч сөздөр.

Сын атооч, лексика, роман, стилдик анализ, чыгарма, сөз.

Annotation.

This article gives a brief overview of adjectives in the Kyrgyz language and their use in the literary text. Previous research in linguistics and the place and role of adjectives in fiction. In particular, the adjectives in Chingiz Aitmatov's novel "When Mountains Fall" will be analyzed stylistically.

Keywords.

Adjective, vocabulary, novel, stylistic analysis, work, word.

Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын бардыгында адам дүйнөсүнүн түрдүү кырларын жалпылап, түбөлүктүү кылып чагылдырып бере алгандыгы менен башка жазуучулардан кескин өзгөчөлөнөт. Жазуучунун чыгармаларында каармандар да түрдүүчө ой жүгүртүп, замандаштарынан алда канча айырмаланат. Ошондуктан, Ч.Айтматов жараткан ар бир көркөм образ оригиналдуулугу, кайталангыстыгы менен окурманды өзүнө тартып турат десек да болот. Автордун образдарды берүүдө жеткиликтүү, элестүү чагылышы, көркөм сүрөттөлүштөр сын атоочтордун чебер колдонушунан келип чыгаары шексиз. Сын атоочтордун колдонулуш чөйрөсү ар түрдүү, айрымдары автордук кепте алардын ички жан дүйнөсүн, кулк – мүнөзүн, маанайын билдирүү максатында колдонулгандыгын кезиктиребиз. Сын атоочтор аркылуу Ч.Айтматов «Тоолор кулаганда» романында Арсен Саманчиндин бүтүндөй дүйнөсүн жаратылыш менен айкалыштыра, аны курчап турган адамдарды турмуштун ар кандай кырдаалын көрсөтүүдө чындыкты реалисттик көркөмдөөнүн эң жогорку чегинде баяндайт. “Кепте **сын атооч** сөздөр атооч сөздөргө айкашып келип, тексттин сапаттык белгилерине сын атооч сөздөр таасир тийгизерин, алардын түрдүү белгилерин билдирип, тексттин эстетикалык баалуулугун төмөндөтөрүн же тескерисинче, тексттин таасир этүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулашын белгилейт” [3. 30-б.]. Ал эми тил илиминде көркөм чыгарма эмнени гана объекти кылбасын, турмушту толук, ар жактуу, ар түрдүү боёк менен сүрөттөө үчүн сын атоочтун жардамы менен уюшулат. [10, 30-б.].

Сын атоочто өң-түс сөздөрүнүн дистрибуциялык касиеттери алардын жардамы менен жаралган эркин жана туруктуу сөз айкаштары аркылуу репрезентацияланат. Биринчи учурда өң-түс сөздөр зат атоочтор менен байланышып, номинациялык туунду маанилерди жаратышат. Ал эми кийинки учурда – туруктуу айкаштарда өң-түс сөздөр кыйыр (метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, оксюморон, энантиосемия) семалары реализацияланат [Саматов, 2003].

Романда Арсен Саанчин менен Жаабарстын образдары жана тагдыр жашоосу бирдей, параллель, бири-бирине айкалышып, толуктап турат. *«Арийне алар бири-биринин кадыресе жер үстүндө жашап жатышканын ойлоп да коюшкан эмес, атүгүл алардын*

антип ой чыгарышына да шек-себеп деген жок эле. Анткени алардын бири көчө соодасы менен ичимдик ичилчү жайлары жайнаган жана да жыты шилекейди агызган шишкебек бышчу көмүрдүн түтүнү түндөй каптаган, эл деген быкпырдай кайнаган шаарда жашачу да, экинчиси дал ошо кезде күндүн нурун сындырган бийик тоолордо, арасынан шамаал өткүс арча өскөн тескейинде темендей тагы жок аппак кар алты айлап жаткан, аскасы көктү көтөргөн, адамдын изин көрөлөк капчыгайларда өктөм өмүр өткөрчү»[2.290-б.].

Ушул алынган кыска тексттен бир канча сын атоочторду кезиктирип олтурабыз.

Мына ушундай мисалдардан улам жазуучунун чыгармачылык казынасында анын ичинен тилдик каражаттарынын бири болгон – сын атоочторго бай казынага ээ экендигине күбөбүз.

Эгерде, Ч.Айтматов сын атоочторду кылдат пайдаланбаса, жогоркудай оригиналдуу көркөмдүк келип чыкмак эмес. Бул сыяктуу сын атоочторду бир сүйлөм чегинде колдонуу тексттин элестүү маанисин дагы күчөтүп, стилдик боек берүү максатында образдуулук артат.

Мисалы: *түтүнү түндөй каптаган, быкпырдай кайнаган* же болбосо *күндүн нурун сындырган, шамаал өткүс* деген сөз айкаштар аркылуу автор окурманга бир эле заматта шаар менен тоону сыпаттап, көз алдына көрүп тургандай элестүү, жандуу картинаны тартуулап жаткандай.

Негизинен, ар кандай тил каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн чыгарманын идеялык мазмуну, сюжеттик композициялык түзүлүшү, тематикалык бөтөнчөлүктөрү, образдар системасы жана жазуучунун жеке стили менен ажырагыс байланышта изилдебей туруп, көркөм чыгармадагы сын атоочторду толук талдоо мүмкүн эмес.

Жалпы эле «Тоолор кулаганда» романына көз чаптырсак, анын стили “колдонулган сөздөрдүн курамы элестүүлүгү жагынан дагы адабий тилибиздин стилдик сапаты менен шайкеш. Поэзиянын учкул канаты да, прозанын сын ташы да – адам, аны курчап турган чөйрө, табият. Жазуучунун чеберчилиги, күчү мына ошол адамдын айланасына топтолгон чындыкты, анын сырын, ички дүйнөсүн ачууда көрүнөт”. [4]

Ч.Айтматовдо кичинекей көркөм деталь менен маанилүү идеяны же чоң нерсе ачып берүүдө ал жөнөкөй эле сын атоочтордун жардамы менен бүтүндөй чыгарманын көркөмдүк касиетин арттырып, болуп жаткан окуяны элестүү берет.

“чынында бул аталыш анын олжосуна оңтою келген кезде кол салганына, көзгө илешпей, жебедей сызып каргыган кездеги табиятынан чыккан”. [2,290-б]

жебедей кыймыл-аракеттин темпин билдирип, аткан жаанын жебеси кандай тездик менен учаарына салыштырып, Жаабарстын тездигин билдирип жатат.

Жазуучулардын ар биринин стилдик өзгөчөлүгү ар башка болгондуктан, алардын логикалык ой жүгүртүүлөрү жана сөздөрү сүйлөмдө өз орду менен колдонуу ыкмалары ар түрдүүчө болот. Ошондуктан, Ч.Айтматов романда сын атоочторду ар бир контекстке ылайыктап, керектүүсүн тандап, жалпы колдонулуп жүргөн сөздөрдөн тышкары жеке автордук же контексттик сын атоочторду пайдаланган. Кээ бир учурда автор көркөмдүктү арттыруу, окуяны кызыктуу, элестүү чагылдыруу максатында контекст ичинде өзүнүн автордук өзгөчөлүгү катары оригиналдуу сөз айкаштарды пайдаланган.

Мисал келтирелик:

Мына азыр терезеден көзгө сайма дүлөй түндү карап... [2,333-б.].

Көзгө сайма дүлөй түн – деген сөз айкашы автордун жеке сөзү, мында автор Арсен Саманчиндин түндү карап ой жүгүртүүсүн, өткөн күндөрүн эске салып, ойлонгонун гана эмес, каармандын келечеги *көзгө сайма дүлөй түндөй* туңгуюкта турганын элестүү бере алды.

Лексикалык мааниси жагынан өзгөчө көркөм адабияттын стили көп катмарлуу келет. Ошондой болсо да, жазуу жана оозеки түрдө берилүүчү ар түрдүү ой, зарылчылыкка ылайык өзүнө мүнөздүү стилдик өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат [14.].

Ч.Айтматов көркөм образдарды түзүүдө сөз айкаштары, метафоралар, метонимиялар, идиомалар, эпитеттер, ар түрдүү макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, сын атоочтордун синонимдерин чеберчилик менен колдонгон.

Мисалы, Жаабарс жөнүндө образ түзүү үчүн: *Кабылан тукумунан тараган Теңир-Тоонун мөңгү барсы–ак кар, көк музду жердеген жаныбар, кар жиреген илбирс, жер өңүтүн тандабай, бет алган жагынан кайра тартпай, мемиреген ак карды жара жиреп, артынан арык салып кете берет, күчүнөн көзүң өрттөнөт* [2,291-б.]-деген сыяктуу толгон-токой түшүндүрмөлөрдү берет. Мындай сыпаттоолор автор тарабынан жырткыч жаныбар Жаабарстын *жашоо-турмушу көк челген бийик дүйнө-күн түнөгөн кыл чокулуу улуу тоолор менен* [2,293-б.] өтүп жаткан чыныгы жашоосунан алда канча далилдүү кабар берет. Романда автор сүрөттөөлөрдү, сыпаттоолорду берүүдө жаратылыштын өзгөчөлүгүн кошо берет да, кыргыз жеринин кооздугу менен каармандардын бейнесин ачат десек да жаңылышпаспыз.

«Кээ бир учурда – дейт Б.Суранчиева өзүнүн макаласында автор бир окуяны, көрүнүштү сүрөттөгөндө бир сөз менен чектелбестен, ошол контекстти бүт предметти түшүндүрүүгө арналган учурлары болот»[15.].

Бул фактыга жогорку мисалдар далил болот деп ойлойбуз. Чыгармадагы сыпаттоолор ар түрдүү, ар тараптуу болгондуктан образдардын берилиши аркылуу автор табиятты, айлана-чөйрөнү, жаратылышты кошо жуурулуштура сүрөттөп, биримдикти жаратат.

Жазуучунун баардык чыгармалары буга дагы бир жакшы мисал боло алат. Адамдын табиятка болгон аяр, жакшы мамилеси, адамга болгон сүйүү, бакыт жана жоготуудан коркпогондук менен өзүнө ишенүү сезимдери чыгармада Арсен Саманчиндин элдин бейпил жашоосу, террорчулуктун алдын алуу (Таштанафгандын планын бузганы), эл аралык чыр-чатактардын алдын алуу, жаратылышка кам көрүү сыяктуу маселелерди өз өмүрүнөн жогору коюшу, көрүнбөгөн, байкалбаган эрдик. Бирок, Арсен Саманчиндин мындай кадамын автор алаканга салгандай жайып көрсөтпөй, акырындык менен кылдат жеткирет. Чыгарманын башталышында Арсен кандай ойдо эле? Ал эми акырында кандай жыйынтыкка келди? Ким себепкер? Ооба, Арсендин кара ойлорунун акыры Элеске барып такалып, чачырап жок болду.

Мисалы: *октос берген тоо суусу ааламдагы эң керемет кезеңге кезигип турганына, ошондой эле ого бетер шаркырап акты, ого бетер бууракандап, жээгине чейин мелт-калт толуп акты, кайрыла калып ал экөөнө ак бермет чачып кайра акты. А күн болсо буга чейин мындай сүйүнгөн эмес эле, кырка тоолордун кылда учуна туруп алып, жүзүнө кубанычтын жыргалы болгон назик кызгылт нур чайып, жүрөгүнөн чыккан суюк кан түстүү жылуу нуру менен аларды сылап, аларды эркелетип жатты...* [2,486-б.]. Мында *мелт-калт, назик кызгылт, суюк кан түстүү жылуу* сөздөр аркылуу каармандардын ал-абалын чагылдырып жаткандай.

Каармандардын эмоциялык абалы, сезимдери айланага болгон кылдат мамилесин күчөтүп, коюу боёкторго боёп турду. Ушундан улам өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун тунуктугу жана көптүгү келип чыгууда. Каармандын көңүлдөрүнүн улам алмашышы, табиятка жана сүйүүгө болгон мамилеси, башта, караңгы түндү гана көрүп жаткан Арсендин көңүлү эми *назык кызгылт, жарык* нурларды гана көрүп баштады.

Автор, түстөрдү кылдаттык менен колдонот. Кантсе да бардык абалда табият – керемет, аздыр-көптүр ички дүйнөсү тар адам муну түшүнө да албайт. Табият каарманга тирүүлүк берет. Ал анын касиетинен жанданып, кайра сулуулукка ээ боло түшөт. Жаратылыш ага эч кимге белгисиз сырларын ачып, экологиянын келечеги тууралуу ойлоого түртөт.

Архитектоникалык чынжырда сын атоочтордун тоналдуулугунун берилишиндеги эсеп абдан маанилүү шарт. Мунун тамыры элдин аң-сезиминин тарыхында, элдик чыгармачылыкта жатышы мүмкүн. Боёктордун ачыктыгы же тескерисинче күңүрттүгү автор менен каармандын абалдарынын полярдуу контрастын билдирет. Бир түстү, бир тондун үстөмдүгү эмоциялык-баалоочулукту жогорулатып, философиялык планды жалпылаштырууга түртөт. Сын атоочтор автордун маанайын чагылдырып, эстетикалык-символикалык маанилерге ээ [10,124-б.].

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматов адамдын ички мүнөзүн, жан дүйнөсүнүн ал-абалын сүрөттөп жазууда чоң чеберчиликти сын атоочтор аркылуу пайдаланган.

Пайдаланылган адабияттар.

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвопоэтика [Текст]. – Бишкек: Б-сыз, 2009. -928 б.
2. Айтматов Ч. Тоолор кулаганда. Чыгармаларынын 10 томдук жыйнагы 5-том., Б., 2018.
3. Ашырбаев Т. «Кыргыз тилинин стилистикасы» Ош, 2002-ж.
4. Б.Т.Бекназарова //Ч.Айтматовдун “Гүсарат” повестиндеги синонимдердин колдонулушу.
5. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст]: жогорку окуу жайларынын филология фак. студенттери үчүн окуу китеби / С.Давлетов, С.Кудайбергенов. –Фрунзе: Мектеп, 1980. -236 б.
6. Дыйканов,К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]: кол жазма укугунда / К.Дыйканов. –Фрунзе: Б-сыз, 1957.
7. Жакыпов, Ы. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлары үчүн / Ы.Жакыпов, С.Турусбеков, Д.Майрыков. – Фрунзе: Кырг. мамл. окуу-пед. басмасы, 1954. 1-бөлүк: Лексика, фонетика жана морфология. -229-б.
8. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., Изд-во, М., 1961.
9. Исаев,Д. Кыргыз тилинин окуу китеби[Текст] / Д.Исаев, К.Токоев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 1 бөлүк: Сегиз жылдык жана орто мектептердин 5-6 кл. үчүн. -204 б.
10. Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология) [Текст] / жооп. ред. Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов. –Фрунзе: Кырг. мамл. окуу-пед. басмасы, 1964. -380 б.

11. Мурзалиева А.Ш. М.Гапаровдун чыгармаларынын эстетикалык кудурети. [Текст] – Бишкек: 2014.
12. Мусаев, С.Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери. – Вопросы кыргызского языкознания [Текст] / С.Ж.Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 2010. -756 б.
13. Назаров А. Фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негизи. Эл агартуу. 1984. №5.
14. Орузбаева, Б.Ө. Словообразование в киргизском языке[Текст] / Б.Ө.Орузбаева. –Фрунзе: Илим, 1964. -311 с.
15. Суранчиева Б. Синонимдер жөнүндө учкай сөз. Кыргызстан маданияты. 1971. 10-март
16. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]: 5-6 жыл үчүн тил сабагы / К.Тыныстанов. - Бишкек: Бийиктик, 2006.
17. Уметалиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. Ф., 1965.

УДК:82:894:341

КАЛМАТОВА ВЕНЕРА МАМАТБЕКОВНА,
ф.и.к., доцент
ТИЗЕКБАЕВА АИША, окутуу
Ош мамлекеттик университети

СҮЙӨРКУЛ ТУРГУНБАЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН БАШАТЫ

***Аннотация:** Бул макалада Сүйөркул Тургунбаевдин кыргыз поэзиясына кошулган мезгилдеги коомдогу жана адабий процесстеги абалга мүнөздөмө берилет. С.Тургунбаевдин акын катары калыптануусуна таасир эткен факторлор, анын чыгармачылыгынын изилдениши тууралуу сөз жүрөт.*

***Түйүндүү сөздөр:** чыгармачылык бөтөнчөлүк, адабий процесс, стиль, поэтикалык дүйнө, тууроо, үйрөнүү, адабий дебют, мазмун жана форма, салттуу ыр, эркин ыр, поэтикалык табылга.*

НАЧАЛО ТВОРЧЕСТВО СҮЙӨРКУЛ ТУРГУНБАЕВА

***Аннотация:** В данной статье характеризуется состояние общества и литературного процесса в период когда Сүйөркул Тургунбаев явился в кыргызскую поэзию.*

***Ключовые слова:** творческое своеобразие, литературный процесс, стиль, поэтический мир, подражание, литературный дебют, содержание и форма, традиционный стих, свободный стих, поэтическая находка.*

THE BEGINNING OF SUERKUL TURGUNBAEV'S WORK

***Abstract:** This article describes the state of society and the literary process during the period when Suerkul Turgunbaev appeared in Kyrgyz poetry. The factors influencing the formation of S. Turgunbaev as a poet, the study of his work are discussed.*

Keywords: *creative uniqueness, literary process, style, poetic world, literary debut, content and form, traditional poem, free poem.*

Сүйөркул Тургунбаев – кыргыз поэзиясында өзүнчө орду бар, өзүнүн жеке чыгармачылык стилин тапкан акын. Ал 1940-жылы 12-июнда Базар-Коргон районунун Бешик-Жон айлында туулган. 1959-1964-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетинде окуп, андан соң бир жылдай Алай районунда, Кызыл-Кыя шаарында орус тили жана адабияты мугалими болуп иштейт. Кийин Фрунзеге келип, ар түрдүү жумуштарда (китепканада, телевидениеде ж.б.) эмгектенип жүрүп, 1966-жылдан баштап Улуттук илимдер академиясына илимий кызматкер катары кабыл алынат. Бул илимий мекемеде атайын тема алып, Токтогул Сатылгановдун ырларына текстологиялык жаткан талдоо жүргүзүп, анын жыйынтыгын М.Сырдыбаев менен бирге китеп кылып чыгарат [9].

1970-1984-жылдарда «Кыргызстан маданияты» газетасынын сын бөлүмүн башкарат, 1986-1988-жылдары Кыргызстан Жазуучулар союзунда адабий сын боюнча кеңешчи болуп иштейт. Андан соң Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон кийин Кыргыз Республикасынын Басма сөз жана маалымат министрлигинде, Юстиция министрликтеринде, эл аралык «Zaman Кыргызстан» газетасында эмгектенген.

Акындын биографиясынан көрүнүп тургандай, ал жашаган, иштеген мезгил жана тармактар өзүнө муундаш акын-жазуучулардын өмүр жолдоруна окшош: айылдык мектеп – филология факультети – бир аз айылда иштөө – илимий изилдөө, басма сөз мекемелери. Ушул биография ХХ кылымдын II жырымындагы чыгармачыл адамдардын бир тобуна мүнөздүү болгон.

Ошол кезде, б.а., 50-жылдардын орто ченинде башталган «дың жерчилер» кыймылы, 1956-жылдын 14-февралында өткөн КПССтин ХХ съездинде жеке адамга, тагыраагы, И.В.Сталинге сыйынуунун кесепеттерин жоюу боюнча чечими, андан соң тоталитардык коомдун бир аз бошондошу, 1961-жылы Ю.А.Гагариндин космоско көтөрүлүшү – совет адамдарынын, анын ичинде акын-жазуучулардын чыгармачылыгына катуу таасир этти. В.Г.Белинский: «Акындын личносту эч кандай тышкы таасирге багынбай, турмуштун кыймылынан четте турган кол жеткис бирдеме эмес. Акын баарыдан мурун – адам, андан кийин өз жеринин гражданы, өз мезгилинин уулу. Элдин жана мезгилдин духу ага башка адамдардан кем таасир этүү мүмкүн эмес» [2, 196], - деп жазгандай, өлкөдөгү жаңылануулар көркөм маданиятта, анын ичинде адабиятка жаңыдан келип жаткан жаш калемдердин чыгармаларында ар кандай темаларда, ар түрдүү аспектилерден, ар кандай көркөм-эстетикалык деңгээлде чагылдырылды.

Ошол жылдарда кыргыз адабиятында, Жазуучулар союзунда адабиятка, анын идеялык жактан тазалыгына өзгөчө көңүл бурула баштаган. 1957-жылы 18-20-январда Кыргызстан Жазуучулар Союзунун (КЖСтин) IV пленуму болуп, анда төрага Азиз Салиев «КПССтин ХХ съездинин чечимдерине ылайык кыргыз совет адабиятынын милдеттери» деген темада доклад жасаган, ошол эле жылы 12-майда республикада биринчи жолу поэзия күнү өткөн, «Ала-Тоо» журналына Аалы Токомбаевдин «Таң алдында» романынын оңдолгон варианты басылган, кыргыз тилинде жазуучу өзү адабий дебютум деп атаган Чыңгыз Айтматовдун «Бетме-бет келгенде» деген чыгармасы жарыяланган; Москвадан кыргыз поэзиясынын антологиясы китеп болуп орус тилинде чыгат. Адабияттын ак-карасын жакшы ылгаган, адабий процессти эстетикалык өңүттөн талдаган жаш сынчылардын полемикалуу, курч макалалары, мисалы, «Ала-Тоо» журналында Камбаралы

Бобуловдун «Халтуранын жолун бөгөөгө болобу?», Салижан Жигитовдун «Поэзиядагы граждандык пафос үчүн» (1958), Кымбатбек Укаевдин «Махабат дастаны» (1959), Качкынбай Артыкбаевдин «Үйрөнүүбү же туурообу?» (1962) деген макалалары жарыяланган. Бул болсо студенттик аудиторияда отурган болочоктогу акындарды мурдагыдай жаза берүүгө болбостугун, жаңыча поэзия жаратуунун, акын үчүн оригиналдуулук керектигин көрсөттү. Ошол эле кезде С.Тургунбаев университетте Б.Маленов, К.Артыкбаев, М.Борбугулов, Д.Кулбатыров, С.Закиров ж.б. белгилүү адабиятчылардан сабак алды, өйдө курстарда ырлары, китептери чыгып калган жаш акындар менен кошо поэзия талкууларын өткөрдү, алардын окуу жайына ошол кездеги А.Токомбаев, Т.Үмөталиев, К.Маликов, Т.Байзаков сыяктуу белгилүү акындар келип, акыл-насааттарын айтып турган. Өзгөчө жаштар Ч.Айтматовдун алгачкы ийгиликтерине кубанып, кыргыз адабияты дүйнөлүк арена чыга алат экен деп ишеним арткан. 1963-жылдын апрелде Ч.Айтматовго «Повести гор и степей» деген китеби үчүн Лениндик, 1968-жылы «Прощай, Гулсары» деген китеби үчүн СССР Мамлекеттик сыйлыктарынын ыйгарылгандыгы кыргыз жаштарына дем болгон. Дал ошол жазуучу Ч.Айтматов 1963-жылы Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде адабияттын астанасын аттай турган жаштар үчүн программалык сөзүн сүйлөгөн. Адегенде замандын өзгөчөлүгү, андагы адабияттын милдеттери, жаш кыргыз прозаиктери тууралуу сөз козгоп келип, оюн мындай улантат: «Азыркы дурус деген ырларга көз жүгүртүп көрөлү. Кийинки күндө жаш поэзиянын майданында байкалган бир жакшы жөрөлгө – ал – граждандык поэзиянын күчөшү» [1, 31], - деп келип, А.Вознесенскийдин «Правда» газетасына жана «Знамя» журналына жарыяланган улуу Ленинге арналган «Лонжюмо» поэмасын жогору баалайт. Мунун өзү ошол жердеги жаш акындарга ушул акындын ушул чыгармасын окугула, андан үлгү алгыла деген насаат өндөнүп, бир топ жылдан соң С.Тургунбаев ал чыгарманы кыргыз тилине которгон. Ал кезде Ч.Айтматовдун «Жамийла» повести көптөгөн тилдерге которулуп, чыгарманы дүйнөгө белгилүү жазуучулар Л.Арагон, М.Ауэзов көкөлөтө мактап турган кез. СССРдин эң жогорку сыйлыгына – Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон.

1966-жылы 7-10-майда Москвада жаш жазуучулардын бүткүл союздук IV кеңешмеси өтүп, анда жаштарга кам көрүү маселеси көтөрүлөт, 1967-жылы 1-январдан «Кыргызстан маданияты» газетасынын биринчи саны жарыкка чыгып, ал басылма жаш акындарды окурман менен жолугушууга жакшы мүмкүнчүлүк түзүп берген. Ушул жылы «Ала-Тоо» журналынын февраль айындагы санына жаш талапкер Жолон Мамытовдун ыр түрмөгү басылган жана ошол ырлары менен ал Жазуучулар Союзуна кабыл алынган. Бул окуя да анын курбалдаштарынын бүйүрүн кызытып, адабиятка ышкысын арттырган.

1970-жылы жаш акындар Майрамкан Абылкасымовага Бүткүл союздук, Турар Кожомбердиевге жана Жолдошбай Абдыкалыковго Кыргызстандын Ленин комсомолу сыйлыктарынын ыйгарылышы, 30-октябрда «Мезгил жана жаштардын чыгармачылыгы» деген темада Кыргызстан Жазуучулар Союзунун VI пленумунун өтүшү – жаштарга көрүлгөн камкордуктун белгилери болгон.

С.Тургунбаев коомдук турмуштун жана адабияттын мына ушундай кызуу динамикасы жүрүп жаткан мезгилде чыгармачылыгын баштаган. Анын биринчи китеби «**Бизде баары сүйлөйт**» деген ат менен 1966-жылы жарык көргөн. Жыйнак балдарга арналган ырлардан туруп, 16 бет гана көлөм менен чыккан. Ал китеп тууралуу адабий сында да, адабий обзорлордо да сөз болбой калган. Андан кийин 1967-жылы «**Салам, жаш**

өмүр» деген аталыш менен ырлар жыйнагы окурмандарга тартууланды. Жыйнактын аты айтып тургандай эле анда жаштык рух, жаштарга кайрылуу сезилип турган.

Сынчы Кадыркул Даутов 27 жаштагы жигиттин бул жыйнагындагы «Өмүрлөр» аттуу ырдан жаңы поэтикалык нук, жаңы маанай, жаңы интонация көрө алгандыгын белгилеп өтөт [3, 29], ошол бойдон бул жыйнакка кайрылбайт, А.Муратов болсо «тунгуч жыйнагы «Салам, жаш өмүр» деген мурдагы муундардын китептеринен таптакыр башкача поэтикалык ат менен чыккан жыйнагы адабий сында анча бааланбай, барк алынбай» калгандыгын жазат [6, 5]. Ал эми К.Калчакеев анын биринчи жыйнагы деп «Кечки троллейбус» китебин белгилейт [5, 75].

Адатта, адабий сында сөз болуу үчүн же жакшы ырлары, же жаман ырлары көп болушу керек, демек, жогорудагы эки жыйнак сынчылар тарабынан сөзгө алынбагандан кийин алар ортозаар китептер болгон сыяктанат.

Жаш акындын кыргыз поэзиясына чындап аралашуусу **«Кечки троллейбус»** (1969) [10]. жыйнагынан башталат. Ал китеп тууралуу адабий сында, адабий обзорлордо көп пикирлер айтылып, акындын изденүүлөрү көрсөтүлгөн. Ошол эле кезде советтик идеологияга ылайык келбейт деп бир топ ырлары жыйнактан орун албай калган. Жогорудагы К.Даутов белгилеген «Өмүрлөр» аттуу ырдан жаңы поэтикалык нук, жаңы маанай, жаңы интонация «Кечки троллейбус» жыйнагындагы жакшы чыгармаларында аныктоочу мүнөзгө өткөндүгү, кийинки көркөм тажрыйбаларында ургалдуу улантылып, ырааттуу өнүктүрүлгөндүгү айтылат. Сынчы жыйнактагы «Эркин ыр», «Арноо», «Жаңы күн», «Кыз жана арча», «Дүйнө», «Жомоктогу жигит», «Дем», «Музыка угуу», «Ресторандык жаштар», «Футболисттин мүрзөсүндө», «Ал», «Өмүр», «Акындарга бергиле жайлоолорду», «Дөңгөлөктөр», «Түш», «Күүлөр агат», «Чайбала», «Биз үйдө үчөөбүз», «И.Эренбургдун мүрзөсүндө» деген ырларын чыныгы поэтикалык дидарын ачкан, кыргыз поэзиясында кийинки жылдары жаралып жаткан жакшы ырлардан деп айтат [3, 34].

Бул акындын поэтикалык дүйнөсүнүн бөтөнчөлүктөрүн сынчы башкаларга салыштырып мындай айырмачылыктарын көрөт: «предметсиз, жалпы түшүнүктөрдө гана жашаган, колго урунуп, көзгө көрүнбөгөн абстрактуу нерселерге конкреттүү маани, ачык поэтикалык өң-түс бере билүү жөндөмдүүлүгү» [3, 35].

Анын бул жыйнагын акын Р.Мукашева «поэзия асманьында эрте жазда жаңы чыккан Айдай руху бийик да, табышмактуу да, «купюя сыры» арбап да турган чыныгы поэзия туундусу» деп баалап [7, 5], акындын өзгөчөлүгү катары «шаңшып тургансыган эмоцияга байлыгын», «эч кимдикине окшобогон ой жүгүртүүсү кайталангыс колориттүү тили менен айкалышуусу» экендигине басым жасайт. М.Раимжанов ал ыр топтому тууралуу мындай ой айтат: «Айылдан келип, сөз окуусун, ыр дүйнөсүн аздектеп, көркөм өнөргө аралашууга кадам таштаган, 70-жылдары кыргыз поэзиясында өз дүйнөсүн көрсөтүп чыккан Сүйөркул Тургунбаевдин атын аңыз менен айтып, анын «Кечки троллейбус» деген жыйнагын талашып окуганыбыз эсимде. Чындыгында эле, 70-жылдардын башында кыргыз поэзиясы, форма жагынан да, мазмун жагынан да жаңы сыпатка көтөрүлүп, фольклордук традициядан таптакыр кол үзүп, дүйнө, турмуш жашоо жөнүндө философиялык ой жүгүртүүнүн диапазонун кеңейткен» [8, 34-35]. Адабиятчылардын белгилөөсүндө советтик поэзиянын үлгүлүү чыгармаларын жаратып жатышкан ар түрдүү улуттун С.Наровчатова, М.Луконин, М.Дудин, Э.Межелайтис, Ю.Марцинкявичюс, Р.Рза, С.Рустам, Г.Гулям, [Р.Гамзатов](#), К.Кулиев, Д.Кугультинов, М.Карим, М.Турсун-заде, М.Каноат ж.б. акындарынын чыгармачылык өнөрканасынан өттү. Ошол мезгилде орус совет поэзиясында «эстрадачы»

акындар (Е.Евтушенко, Р.Рождественский, Б.Ахмадулина, Ю.Кузнецова, А.Вознесенский ж.б.) адабий процеске күчтүү таасир этип, жаш акындардын кумирине айланып турган. Алардын чыгармалары китеп түрүндө гана тарабастан телевидениеде, концерттик залдарда окулган. Мисалы, А.Вознесенский (1933-2010) 14 жашында ырларын Борис Пастернакка жиберип, андан чакырык алып, 1957-жылы Москва архитектура институтун бүтүрүп архитектор адистигине жетсе да, кесиби менен иштебей, акындыкка ооп, 1958-жылдан тартып ырларын жарыялап, 1960-жылы бир эле жылда Москвадан «Парабола», Владимирден «Мозаика» деген китептерин чыгарат, 1961-жылы АКШга барып келип, ал таасирлери тууралуу ырлары «Треугольная груша» деген 1962-жылы чыккан ыр топтомунда чагылдырылат. 1963-жылы Н.С.Хрущёв Кремлде чыгармачыл интеллигенция менен жолугушууда акынды катуу сындап «Господин Вознесенский, паспортунузду алыңыз да, көзгө көрүнбөй жоголуңуз» деп катуу кагат. Мунун өзү советтик поэзиянын ошол жылдардагы аябай таасирдүүлүгүн көрсөтөт. А.Вознесенскийдин «Антимир» деген ыр түрмөгүнүн негизинде Таганка театрында атайын театралдык оюн даярдалып, биринчи жолу В.Высоцкий сценага гитара менен ырдап чыгат. Кийин бул ырлар миллиондогон советтик жаштардын сүйүктүү чыгармаларына айланат. Дал ошол жылдарда аларды туурап жазган жаштар [Р.Рыскулов](#), О.Султанов, [Т.Кожомбердиев](#), [Ж.Мамытов](#), М.Абылкасымова кыргыз поэзиясына шандуу үнү, оригиналдуу ыр саптары менен аралашты. С.Тургунбаевди «биздин местный А.Вознесенский» деген пикирлер да пайда болду [4, 107]. «Кечки троллейбус» жыйнагы жакшы сөзгө арзыды, - деп жазат А.Муратов. - Кыргыз жаштар поэзиясына жаңы ысым келгенин демонстрациялаган бул кибиреген китеп чын эле улуттук адабиятыбыз жаңы нукка бурулуп жаткандыгын, жаңы окурман үчүн жаңы ойлорду, заманбап формаларды табууга куштарлык ички кыртыштан да өнүп чыкканын өзгөчө бөлүп көрсөттү» [6].

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Адабияттын жаш граждандарына: Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде (1963) жасалган докладынын кыскартылган стенограммасы // Китепте Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 8-т. Түзгөн А.Акматалиев. – Б.: Учкун, 2009. – 31-б.
2. Белинский В.Г. Тандалган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 196-б.
3. Даутов К. Интеллекти бийик поэзия. Китепте: Сүйөркул Тургунбаев Рух поэзиясынын сыры: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр, ырлар, макалалар, пикирлер, куттуктоолор. – Б.: Бийиктик, 2014. – 29-б.
4. Жакшылыков А. Жаш Лерма жалыны. Китепте: Сүйөркул Тургунбаев Рух поэзиясынын сыры: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр, ырлар, макалалар, пикирлер, куттуктоолор. – Б.: Бийиктик, 2014. – 107-б.
5. Калчакеев К. Ыр тагдыры мезгилдин сынын алсын». Китепте: Сүйөркул Тургунбаев Рух поэзиясынын сыры: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр, ырлар, макалалар, пикирлер, куттуктоолор. – Б.: Бийиктик, 2014. – 75-б.
6. Муратов А. «Кармап ойноп чагылганын мезгилдин» же акын Сүйөркул Тургунбаевдин акындык ажарына айрым сүртүмдөр // Кыргызстан маданияты. – 2005, №1. – 5-б.
7. Мукашева Р. Нукура таланттын ээси. Баш сөз. Китепте: Тургунбаев С. Күндүн көзү: Ырлар. – Б.: Бийиктик», 2005. – 3-б.

8. Раимжанов, М. Шамалдай шуулдаган ыр дыйкан [Текст] / М. Раимжанов //Сүйөркул Тургунбаев. Рух поэзиясынын сыры: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр, ырлар, макалалар, пикирлер, куттуктоолор. – Бишкек, 2014. – 34-35-б
9. Сырдыбаев М., Тургунбаев С. Токтогулдун чыгармаларын текстологиялык изилдөө маселелери. – Ф.: 1975. – 107 б.
10. Тургунбаев С. Кечки троллейбус: Ырлар. – Ф.: Мектеп, 1969. – 60 б.

УДК:821.512.154(043.3)

КАРАТАЕВА СОНАЙЫМ КУБАТБЕКОВНА

Ф.и.к., доцент

И.Арабаев ат. КМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПОЗИЦИЯЛЫК СОЗУЛМАЛАР

ПОЗИЦИОННАЯ ДОЛГОТА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

POSITIONAL LONG VOWELS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Кыргыз тилинде интервокалдык позициядагы үнсүздүн сыйлыгышып түшүп калып, жанаша эки муундагы үндүүлөрдүн биригишинен келип чыккан кийинки созулмалар менен катар позициялык созулмаларды кезиктирүүгө болот. Позициялык созулмалар кеп агымында тыбыштардын бири-бирине тийгизген таасиринен улам келип чыгат. Үндүүлөрдүн мындай созулуп айтылышы тыбыштардын позициялык өзгөрүүсү деп аталып, бир катар түрк тилдеринде фонемалык мүнөзгө ээ. Кууш үндүүгө препозициялык абалда келген ачык муундагы кең үндүүнүн созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак тобуна жана кыпчакташкан түрк тилдерине мүнөздүү.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде позициялык созулмалардын келип чыгыш шарттары дээрлик окшош. Кыргыз адабий тилине караганда анын диалектилеринде позициялык созулмалар көбүрөөк кездешет. Позициялык созулмалар кыргыз тил илиминде дагы кенен изилдөөнү талап кылган маселелердин бири.

Аннотация: В кыргызском языке наряду с вторичной долготой, развившейся в результате выпадения интервокальных согласных с последующим стяжением гласных в один долгий звук, отмечается функционирование позиционной долготы гласных. Позиционная долгота возникает в результате влияния звуков друг на друга в потоке речи. Подобное удлинение гласных относится к позиционным изменениям звуков, и в ряде тюркских языков имеет фонологический характер. Позиционная долгота широкого гласного открытого слога перед узким гласным следующего слога характерно для кыпчакских и кыпчакизированных тюркских языков.

Условия образования позиционных долгот в тюркских языках, в том числе кыргызском языке в основном совпадают. Позиционных долгот больше в диалектах, чем в литературном кыргызском языке. Такой вид долготы гласных в кыргызском языке не отмечавшиеся прежде в научной литературе требуют дальнейшего исследования.

Annotation: In the Kyrgyz language, along with the secondary longitude, which developed as a result of the loss of intervocal consonants with the subsequent contraction of vowels into one long sound, the functioning of the positional longitude of the vowels is noted. Positional longitude results from the influence of sounds on each other in the stream of speech. Such lengthening of vowels refers to positional changes in sounds, and in a number of Turkic languages has a phonological character. The positional longitude of a wide vowel of an open syllable before a narrow vowel of the next syllable is characteristic of the Kypchak and Kypchakized Turkic languages.

The conditions for the formation of positional longitudes in the Turkic languages, including the Kyrgyz language, are basically the same. There are more positional longitudes in dialects than in the literary Kyrgyz language. This type of vowel length in the Kyrgyz language, which has not been noted before in the scientific literature, requires further research.

Негизги сөздөр: позициялык созулмалар, тыбыштардын модификациясы, позициялык-комбинатордук шарт, фонетикалык процесс, үндүүлөр, ачык муун, жабык муун, квалиметрикалык көрсөткүч, кыргыз тили, түрк тилдери.

Ключевые слова: позиционная долгота, модификация звуков, позиционно-комбинаторные условия, фонетический процесс, гласные звуки, открытый слог, закрытый слог, квалиметрический показатель, кыргызский язык, тюркские языки.

Key words: positional longitude, modification of sounds, positional-combinatorial conditions, phonetic process, vowel sounds, open syllable, closed syllable, qualimetric indicator, Kyrgyz language, Turkic languages.

Кептеги тыбыштардын артикуляциясы көбүнчө сөздөгү ээлеген ордуна жана фонетикалык шарттардан көз каранды. Кеп агымында бир эле тыбыш ар кандай фонетикалык шарттарда түрдүү артикуляциялык белгилерге ээ болуп, өзгөрүүгө дуушар болот. Мындай позициялык-комбинатордук фонетикалык процесстер тыбыштардын кеп агымындагы модификациясы деп аталат. Позициялык фонетикалык процесстерге кеп агымындагы тыбыштардын сөздөгү ээлеген позициясы менен (сөз башында, ортосунда, аягында, басым түшкөн же басымсыз муун ж.б.) шартталган тыбыштык өзгөрүүлөр кирет.

Позициялык-комбинатордук шарттардын өзгөрүшү айрым түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн келип чыгышына түрткү берсе, кээ бир түрк тилдеринде үндүүлөрдүн квалиметрикалык көрсөткүчүн гана жогорулаткан. Мындай кубулуш кыргыз, алтай, хакас, шор, чулум түрктөрү, тува, балкар, гагауз, түркмөн, чуваш, казак, башкыр, татар сыяктуу түрк тилдерине мүнөздүү.

Түрк тилдериндеги позициялык созулмалар шор [Дыренкова, 1941], балкар [Филоненко, 1940], Волга боюндагы түрк тилдери [Рясянен, 1955], гагауз [Покровская, 1964], хакас [Боргояков, 1966], чулум-түрк [Дульзон, 1973; Бирюкович, 1975], алтай тилинин диалектилери (кумандин, алтай-кижи, туба-диалект) [Селютина, 1986; Шалданова, 2003; Сарбашева, 2004], тува [Дамбыра, 2005; Саая, 2005] жана кыргыз [Эсенбаева, 2008] тилдеринин материалында изилденген.

Окумуштуулардын пикиринде, үндүүлөрдүн мындай созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак тобуна жана кыпчакташкан түрк тилдерине мүнөздүү, бирок экинчи созулмалар мүнөздүү түрк тилдеринде гана семантизациялашкан.

Түрк тилдеринде позициялык созулмалардын келип чыгуу шарттары негизинен окшош болгону менен, айрым бир спецификалык бөтөнчөлүктөргө ээ. М. Рясянен

үндүүлөрдүн позициялык шарттардан улам созулуп айтылышы карачай, хакас тилинин койбал диалектисинде, чуваш, башкыр, кыргыз, казак тилдеринде кезигерин, өзгөчө Волга боюндагы түрк тилдерине мүнөздүү экендигин белгилейт. Окумуштуу мындай созулмалардын келип чыгышын ачык муундагы үндүүдөн кийин жабык муун келсе (i, i кууш үндүүлөрү менен), жабык муундагы үндүү кыскарып, өзүнө чейинки муундагы үндүүнүн созулуп айтылышын шарттайт, - деп түшүндүрөт [Рясянен, 1955:42,58].

Огуз тобундагы түрк тилдеринен түркмөн, гагауз тилдерине да мүнөздүү. Түркмөн тилинде үндүү менен аяктаган сөзгө илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсү уланганда, уңгудагы акыркы кыска үндүү созулмага өтөт, бирок мүчөдөгү кууш үндүү редукцияга учурабайт: ата + -нын → атанын «отца», көчө + -ни → көчәни ж.б. [Дмитриев, 1955:189]. Гагауз тилинде басым түшпөгөн биринчи муундагы түпчүл [a] үндүүсүнөн кийин басым түшкөн [ы] кууш үндүү келсе, биринчи муундагы түпчүл үндүү созулмага өтүп айтылат. Мындай учурда басым түшкөн кыска үндүү сандык редукцияга учурайт: каары „женщина“, сааклы „тайно“, кааршы „напротив“. [e], [o], [ö] орточул үндүүлөрү басым түшпөгөн биринчи муунда келип, алардан кийин басым түшкөн кууш үндүү келсе, биринчи позициядагы үндүү дифтонгдошкон мүнөзүн сактап калат. Мындай үндүүлөр кулакка жарым созулмадай угулат, мисалы, б^нери // беери «начиная с», ки^нди // кеенди «сам», «свой». Л. Покровскаянын айтымында, позициялык созулмалар гагауз тилинде фонемалык касиетке ээ эмес, орфографиялык эреже боюнча жазууда чагылдырылбайт [Покровская, 1964:32].

В.Филоненко биринчи муундагы үндүүнүн созулуп айтылышы түрк тилдеринин кыпчак-половец тобуна кирген балкар тилинде кезигерин белгилейт. Балкар тилинде [a], [e], [o], [ö] үндүүлөрү менен аяктаган ачык муундан кийин [и], [у], [ю] үндүүлөрү менен муун келсе, биринчи муундагы үндүүлөр дайыма созулуп айтылат: къарын «живот» - биринчи муунда [aa] созулмасы менен, тери „кожа“ - биринчи муунда [ээ] созулмасы менен ж.б. [Филоненко, 1940:12-13]. Гагауз тилиндеги [a], [e], [o], [ö] үндүүлөрүнүн ачык же жабык муунда келиши маанилүү эместигин эске албаганда, балкар жана гагауз тилдеринде позициялык созулмалардын жасалыш шарттары окшош.

Позициялык созулмалар Түштүк Сибирдеги хакас, алтай, шор, чулум-түрк тилдеринде ачык муунда жана кууш үндүүлөрдүн алдында гана кездешет. М.Боргояков хакас тилинин өзгөчө сагай диалектисинде [a], [э (e)], [o], [ö] жана [и] кийинки муундагы [ы], [i] үндүүлөрүнөн мурда келгенде созулмага өтүп, ал эми созулма менен кыска үндүүнүн таасиринен ортодогу каткалаң үнсүз адатта жумшарып айтыларын көрсөтөт [Боргояков, 1966:82].

Алтай тилинин диалектилеринде [и] жана [ы] алдында гана эмес, [у] жана [ү] мурда келген учурда да кең үндүү созулуп айтылат. Алтай тилинин түндүк диалектилеринде биринчи муундагы кең үндүү менен кийинки муундагы кууш үндүүнүн квантитетинин катышы төмөнкүдөй: туба диалектисинде – 4,8 [Сарбашева, 2004:84], куманды кижги – 4,1 [Селютина, 1998:35]. Үндүн созулушу [ы], [i] гана эмес, [у], [ү] үндүүлөрүнө препозициялык абалда турган башка муундарга да мүнөздүү. Бул өзгөчөлүк түндүк алтай диалектилерин шор [Дыренкова, 1941; Шавлова, 1986:32-33] жана тува [Дамбыра, 2005: 180-182] тилдерине жакындатат. Бул тилдерде кууш үндүүлөрүнөн мурда келген ачык муундагы кең үндүү созулуп айтылат. Алтай тилинин онгудай говорунда гана позициялык созулмалардын функциялык жөндөмү өнүмдүү эмес [Шалданова, 2007:205-209].

Тува тилинде, өзгөчө анын каа-хем говорунда позициялык созулмалар кеңири таралган кубулуш. Позициялык созулмалар төмөнкү фонетикалык шарттарда келип чыккан: а) кууш үндүү менен келген муундан кийин: шыдыраа «шахматы», *алт.* шатра «шашки» < šatara «шахматы»; б) кууш үндүү менен келген муундан мурда: хаажы «кайма», *алт., тел., шор.* каайы «опушка, обшивка платья», *п.-монг.* qajı «кайма»; в) кууш үндүүлөр менен келген муундардын ортосунда келсе: инээлик *диал. ад.т. ордунда* инелик; г) созулма кууш үндүүдөн турган муун менен жанаша келген учурда да позициялык созулмалар келип чыгат: харыыл «утюжок, рубанок» < *монг.* харуул, *п.-монг.* харагул «рубанок» [Саая, 2005:78].

Кыргыз тилиндеги позициялык созулмалар жөнүндөгү алгачкы маалыматты Г.Эсенбаеванын изилдөөсүнөн кезиктирүүгө болот. Автор кыргыз тилинде позициялык созулмалардын функцияланышын аныктоо максатында CV-CVC тибиндеги эки муундуу 16 лексемага (багым, балык, ташым, жаным, борук, төшүм ж.б.) компьютердик программаны пайдалануу менен талдоо жүргүзгөн. Компьютердик программа аркылуу талданган маалыматтар кыргыз тилинде кууш үндүү менен келген муундун алдындагы ачык муундагы кең үндүү 1,4-1,9 эсе созулуп айтыларын көрсөткөн. Мындай эксперименталдык изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилине позициялык созулмалар мүнөздүү болгондугун тастыктаган [Эсенбаева, 2008:179-184].

Г.Эсенбаева белгилегендей, кыргыз тилинде позициялык созулмалар кездешет. Бирок биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, алар локалдык мүнөзгө ээ.

	Диалектизмдер	Адабий тилдин нормасы	Мааниси
	<i>батк.</i> аагыл	агыл	короо
	<i>аарчы-</i>	<i>аарчы-</i>	тазалоо
	<i>нам.</i> аарык	арык	суу агызуу үчүн казылган алыш
	<i>нам.</i> билээрик	билерик	аялдар билегине сала турган кооздук буюм
	<i>нам., жерг., батк.</i> бөөрү	бөрү	карышкыр
	<i>жжол.</i> жаакын	жакын	алыс эмес, жуук
	<i>сүл.</i> жээнтек	жентек	бала төрөлгөндө элге той катарында берилүүчү тамак-аш
	<i>нам.</i> коргошун	коргошун	салмагы оор, жумшак, кара-көк түстөгү металл
	<i>жерг.</i> көөкүл	көкүл	мандайдан чекеге түшүрүлүп коюлган кыска чач
0	<i>нам., ноок.</i> тээри	тери	адамдын, айбандын денесин каптап турган тышкы катмары

Кыргыз тилинин диалектилеринде негизинен эки муундуу, айрым учурларда гана көп муундуу сөздөрдөгү этимологиялык кыска үндүү созулмага өткөн. Мындай созулмалар адабий тилде кыска үндүүлөргө туура келет. Диалектилердеги созулмалар төмөнкү позициялык шарттар келип чыккан:

1) Биринчи муундагы этимологиялык кең, кыска үндүүнүн созулмага өтүшү VC-CV тибиндеги сөз формаларында кездешет: *батк.* аагыл – *ад.т.* агыл „короо“, *нам.* аарык – *ад.т.* арык „суу агызуу үчүн казылган алыш“, *ад.т.* аарчы-/арчы- „тазалоо“. Кыргыз тилинде биринчи муундагы кең үндүүлөр гана эмес, орточул үндүүлөр созулмага өтөт: *жжол.* оорун – *ад.т.* орун „бир нерсени коё турган, отура турган жай“, *нам.* өөрүк – *ад.т.* өрүк. [y], [y̆] үндүүлөрүнө препозициялык абалда турган муундагы үндүүнүн созулушу алтай тилинин түндүк диалектилерине мүнөздүү: каамду «соболь», каарлу «снежный».

2) CV-CV тибиндеги эки муундуу сөздөрдө биринчи муундагы кең үндүү созулмага өткөн. Биринчи муундагы кең үндүүгө препозициялык абалда д, ж, к, т үнсүздөрү келет: *нам.* даалы – *ад.т.* далы „арканын жогору жагындагы күң жилик менен туташкан үч бурчтуу сөөк“, *жерг.* жаады – *ад.т.* жады „чөп, саман сыяктуу тоюттарды кескич“, *батк.* каары - *ад.т.* кары „үйдүн үстүнө кое турган устун“, *нам., ноок.* тээри – *ад.т.* тери „адамдын, айбандын денесин каптап турган тышкы катмары“. таабыш, саамын, йаабык, каазыр, баачым. [a], [э] кең үндүүлөрүнөн кийин д, р, т үнсүздөрү келет: *нам.* жаары – *ад.т.* жары „жетиштүү болуу“, *батк.* жээти – *ад.т.* жети „сан“.

3) Биринчи мууну кең үндүү менен аяктаган CV-CVC тибиндеги сөз формаларында да үндүүнүн созулуп айтылган учурларын байкоого болот: *жжол.* жаакын – *ад.т.* жакын «алыс эмес, жуук», *нам.* жаарык – *ад.т.* жарык „нур, шоола“. Кыргыз тилинин диалектилеринде мындай типтеги сөз формасы орточул үндүү менен аяктаса да, созулмага өтөт: *жерг.* көөкүл – *ад.т.* көкүл „мандайдан чекеге түшүрүлүп коюлган кыска чач“, *нам.* нөөшөр – *ад.т.* нөшөр „катуу жааган жамгыр“, *батк.* соолун – *ад.т.* сонун „эң жакшы, мыкты“.

4) Биринчи мууну жабык үндүү менен аяктаган CVC-CV тибиндеги сөз формаларында да кең үндүү созулуп айтылат: *сүл.* жээнтеп – *ад.т.* жентек „бала төрөлгөндө элге той катарында берилүүчү тамак-аш“.

5) Үч муундан турган CV-CV-CV тибиндеги сөз формаларында биринчи муундагы а созулмага өтүп айтылат. Препозицияда ж, ал эми постпозицияда д үнсүзү келет: *кашк.* жаадыра – *ад.т.* жадыра „көнүлдүү, шат“.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде Түштүк Сибирдеги хакас, шор, тува жана алтай тилдери сыяктуу эле эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калып, жанаша келген эки муундагы үндүүлөрдүн биригишинен келип чыккан кийинки созулмалар менен катар сөздөгү ээлеген орду менен шартталган позициялык созулмалар да бар. Мындай созулмалар негизинен кыргыз тилинин түштүк-батыш жана түштүк-чыгыш диалектилерине мүнөздүү экендигин тилдик фактылар көрсөттү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Боргояков М. И. Об образовании и развитии некоторых долгих гласных в хакасском языке [Текст] / М. И. Боргояков // Ученые записки Хакасского НИИЯЛИ. -Абакан, 1966. Вып. XII. -С.81-98.
2. Дамбыра И. Д. Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка [Текст] / И. Д. Дамбыра. -Новосибирск: ИД «Сова», 2005. -224 с.
3. Дмитриев Н. К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н. К. Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.198-202.

4. Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. -309 с.
5. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Л. А. Покровская. -М.: Наука, 1964. -301 с.
6. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст] / М.Рясянен // Пер. А.А.Юлдашева. -М.: Издательство иностранной литературы, 1955. -206 с.
7. Саая О. М. Долгие гласные тувинского языка (в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими) [Текст] / О.М.Саая. Автореф. канд. дисс. - Новосибирск, 2005. -22 с.
8. Сарбашева С. Б. Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте) [Текст] / С. Б. Сарбашева. -Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. -244 с.
9. Селютина И. Я. Фонетическая и фонематическая длительность кумандинских гласных [Текст] / И. Я. Селютина // Фонетические структуры в сибирских языках. - Новосибирск, 1986. -С. 16-46.
10. Филоненко В. И. Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология [Текст] / В. И. Филоненко. -Нальчик, 1940. -88 с.
11. Федина Н. И., Широбокова Н. Н. Вокализм чалканского языка [Текст] / Н. И. Федина, Н. Н. Широбокова // Сибирский филологический журнал. 2019. №3. -С.244-258.
12. Шалданова А. А. Вокализм диалекта алтай-кижи алтайского языка (в сопоставительном аспекте) [Текст] / А. А. Шалданова. Канд. дисс. -Горно-Алтайск, 2003. -219 с.
13. Эсенбаева Г. А. Вокализм киргизского языка в сопоставлении тюркскими языками Южной Сибири [Текст] / Г. А. Эсенбаева. Канд. дисс. -Новосибирск, 2008. -227 с.

Сөздүктөр:

1. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. - Фрунзе: Илим, 1972. -712б.
2. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. - Бишкек, 2009. -1379 б.
3. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. -503 б.
4. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. -473 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. -Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.

КЕҢЕШБЕК АСАНАЛИЕВ – КӨРҮНҮКТҮҮ АЙТМАТОВТААНУУЧУ

КЕҢЕШБЕК АСАНАЛИЕВ – ЗНАМЕНИТЫЙ АЙТМАТОВЕД

KENESHBEK ASANALIEV IS A FAMOUS AITEMATOLOGIST

Аннотация. Макалада кыргыз профессионал адабий сынынын өнүгүшүнө зор салым кошкон көрүнүктүү илимпоз Кеңешбек Асаналиевдин адабий-сынчылык ишмердиги жана Ч.Айтматовдун чыгармаларын изилдөөлөрү тууралуу сөз болот. Ошондой эле сынчынын адабий процеске карата илимий көз караштары, сын макалалары жана Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсү жөнүндөгү адабий сын макалалары тууралуу ой жүгүртүүнү максат кылдык. К. Асаналиевдин адабий-сынчылык ишмердигин иликтөөгө алуу менен бирге андагы идеялык-эстетикалык критерийлердин наркы канчалык, өзгөчөлүгү кандай, жалпы окурмандарга сынчы кандай таасир калтырды деген маселелер талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: Сынчы, айтматовтаануучу, адабий процесс, көркөм интерпретация, адабий-сынчылык ишмердик, көркөм эстетикалык көз караш, көркөм жалпылоо, сюжет, образ.

Аннотация

В статье говорится о литературной деятельности известного ученого, вынесшего огромный вклад в развитие кыргызской профессиональной литературной критики, Кеңешбека Асаналиева и о его исследованиях произведений Ч.Айтматова.

Целью статьи является размышления о мировоззрениикритика насчёт литературной критики, критические статьи художественном мире Ч.Айтматова.

Изучая литературно-критическую деятельность К.Асаналиева, обсуждаются вопросы о ценности идейно-эстетических критериев, их особенности и какие впечатления оставили они на читателей

Ключевые слова: Критик, айтматовед, литературный процесс, художественная интерпретация, литературно-критическая деятельность, художественно-эстетическое мировоззрение, художественное обобщение, сюжет, образ.

Annotation

In this article says that well-known scientist K. Asanaliev who contribute to the developing of Kyrgyz professional literature and says about to research Ch.Aitmatov's works.

And we put goal to think about process of scientific sightes contributitional articles and Ch.Aitmatov's artistic world about literatury- contributitional articles

To the learning of K. Asanaliev's literatury- contributitional works, comes to analyze the problems of the cost of ideal-aesthetic criterion the unique sightes, and the impression of to the readers.

Key words: Critic, aitematologist, literary process, artistic interpretation, literary critical activity, literary aesthetic view, literary generalization, plot, image.

Кыргыз профессионал сыны менен адабият таануу илимине негиз салуучулардын бири жана көрүнүктүү өкүлү Кеңешбек Асаналиев ар бир кайрылган чыгармасын логикалык тактык, аналитикалык тереңдик менен талдайт. «Мен Т. Абдумомунов менен жаш кезимден бери жакшы тааныш, ымалаш элем. Ошондой эле Т. Сыдыкбеков менен мамилем чукул болчу. Булар менен катар кыргыздын көрүнүктүү акындарынын бири С. Эралиев жөнүндө да айтпай коё албайм. Ушул адамдар, ушундай чөйрө менин жазуучу катарында калыптанышыма чоң жардам берди» [5] – деп белгилейт Ч. Айтматов. Бул жазуучунун адабиятка келишиндеги факторлордун бири. Экинчиден, ал жаштайынан орус адабиятын окуп, өзүнүн жан дүйнөсүн байытып келген. Ошондой эле Айтматов анын жазуучулук тагдырында роль ойногон сынчы, философ, адабиятчылардын бир катарын санап келип, К. Асаналиев жөнүндө төмөндөгүдөй жылуу сөздөрүн айтат: «Ошол мезгилде мен өзүмдүн жашташ курбумду, жаратылышынан сынчылык таланты бар К. Асаналиевди жолуктурдум. Аны менен адабият майданына бир келдик эле. Ал өзүнүн сынчылык чеберчилигине көпчүлүк учурда менин чыгармаларымды талдоо менен жетишкен. К. Асаналиев мага кыргыз адабиятындагы өз ордумду түшүнүп, андап алууда абдан чоң таасир көрсөттү» [1]

40-50-жылдары кыргыз адабиятынын өнүгүшүндө «кандайдыр бир жасалма чектөөлөр», «саясий көрсөтмөлөр» таасир этип турган. Мына ошондой оор кырдаалда жазылган Айтматовдун «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» сыяктуу аңгемелерин К. Асаналиев «Кыргыз аңгемелеринин айрым маселелери» аттуу макаласында өз учурундагы жакшы чыгармалар катары мүнөздөйт.

К. Асаналиев Ч. Айтматов жөнүндө сөздү баштаган жерде эле «Ал сөзгө сараң жазуучу. Жай, шашпай жазат, бирок, ойлуу жана негиздүү жазат» деп жогорку патетикалуу, эмоциялуу эпитеттерди колдонот. Андан кийин гана аңгемелерге кеңири талдоо берет. «Чыңгыз Айтматов сюжет куруу, образдарды шөкөттөө боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен айрыкча айырмаланып турат» - дейт. Аңгемелеринин темасы – эмгек, эмгекте адамдын мүнөзүн көрсөтүү үчүн сүрөттөйт.

«Түнкү сугатта» Каратай, Канымгүл, Сабырбек деген үч каарман бар. Бул традициялуу «Үч бурчтукту» элестетет, бирок, автор өз чеберчилиги менен схематизмдин жолуна түшпөй, алардын ичи-койнуна кирип, жан дүйнөсүн терең ачып берет. Каратай менен Сабырбек экөө тең согуштун катышуучулары. Сабырбектин ийгилигине Каратайдын ичи тарыйт. Сабырбектин суусун уурдап, өз аянтына бурганы менен арыктардын эскилигине жараша бир жерин бүтсө, экинчи жерин жырып кетет. Жазуучу Каратайдын «терс» каарман сыяктантып, рамкага салып, бетине көө жаппайт, аны турмуштагыдай татаал мүнөздөгү адам катары сүрөттөйт.

Ал эми «Асма көпүрөгө» талдоо жүргүзгөн кезде сынчы анын окуясы курч, сюжети драмалуу экендигине көңүлүн бурат. Мында дың жерди өздөштүрүүгө келип, трактору бузулуп, анан жолдошторунан уялып, Нурбектин качышы, көпүрө ремонттошу, Асияга жолугушу, бирок ага «тең» эмес экендигин ичинен баамдап, түнкүсүн кетип калган эпизоддор кирет.

Ал эми кыз күнүгө ары-бери өтүп, илимий тажрыйба жүргүзүүчү көпүрөнү оңдоону өзү үчүн чоң сыноо катары эсептейт. Бул милдетин Нурбек орундайт, бирок, автор чыгарманы «бактылуу» бүтүрбөйт. Финал табышмак боюнча калат.

Бул эки аңгеме өз мезгилиндеги сюжетти оригиналдуу куруп, каармандардын психологиясын ишенимдүү ачып бергендиги менен айырмаланат.

1956-1958-жылдардын аралыгында Ч. Айтматов Москвада Горький атындагы Адабият институтунун алдындагы Жогорку адабий курста окуйт. Ошол эле мезгилде көп жазуучулар менен таанышып, ар түрдүү дискуссия, жыйындарга катышып жүрүп, жазуучулук иштин татаал сырлары менен таанышат. Ошондон баштап жаны тынч албай, жазгысы келет. Ошондо алгачкы материалдарды берген өзүнүн туулуп өскөн айылы Шекер болот. Ал согуш мезгилинде көргөн-билгендерине көркөм жалпылоо жасап, образдарды жаратат. Ошентип, 1957-жылы «Бетме-бет» повести жарыкка чыга келет. Бул чыгармасы тууралуу өзүнүн эскерүүлөрүндө мындай маалымат берет: «Тез эле бир повесть жазып бүттүм. Кимге көрсөтөрүмдү билбей, көтөрүп жүрдүм. Бир жолу көчөдө кетип баратып, «Москва» конок үйүнүн жанынан белгилүү сынчы (ал анда филологиялык билими бар Кыргызстандагы белгилүү сынчы) К. Асаналиевге жолуктум. Биз кокустан жолукканбыз, азыр да эсимде. Аны дароо токтоттум да, дароо эле бир нерсе көрсөтөм дедим. Экөөбүз тез эле коридордун бир бурчуна жайгаштык. Повестимди бир жарым саат окуду. Аябай ыраазы болуп, кубанычын билдирди. «Бул кыргыз адабиятындагы жаңы сөз» деп айтты. Дал ошондо менин тагдырым Шекер менен байланыштуу экенин түшүндүм» [1, 542-б].

К. Асаналиев да Айтматовдун жогорку макаласына карата өзүнүн эскермесин кошумчалайт: «Анда биз Москвага көбүнчө поезд менен барчубуз. Мен вокзалдан түз эле «Москва» конок үйүнө бардым да, мурда бекитилген бөлмөнүн ачкычын, талонун алдым да, вестибюлдан жогорку этажга көтөрүлүшкө тепкичти карай бараткам. Эшиктен шашып Айтматов келатыптыр. Ал мени дароо эле жогору карай сүйрөп жөнөдү. Бир бурчка жайландык: жолдон келатам, бөлмөгө кирели дегенге да үлгүрбөдүм. Ал дароо окуп кирди. Окуп бүткөндөн кийин айтканым эсимде: «Кыргыз адабиятында мындай нерсе болгон эмес, бул чыны менен жаңы сөз»» [2]

Ошентип, Ч. Айтматов айтып жүргөндөй, анын чыныгы адабий дебюту «Бетме-бет» повести менен башталат. Ошондон 11 жыл өткөндөн кийин 1968-жылы К. Асаналиев «Кыргызстан» басмасынан «Открытие человека современности» (заметки о творчестве Ч. Айтматова) аттуу китебин жарыялап, жазуучунун алгачкы аңгемелеринен баштап, «Гүлсаратка» чейинки чыгармаларын кеңири талдоого алган. Мына ошол эмгекте адабиятчы «Бетме-бетти» «жаш жазуучунун өз темасын, өз каарманын табууга жол ачкан адабий башталмасы» деп эсептейт. Мында ал Сейденин жан дүйнөсүндөгү эки чоң сезимдин: бирөө – өз күйөөсүн коргоо, аёо, экинчиси - Мекен тагдыры үчүн күрөшүү көрсөтүлүп, муну ал чоң реалисттик чеберчилик менен ачып бергендигин белгилейт.

1958-жылкы кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасында чоң талкууга түшүп, жакшы баага арзыган чыгармалардын бири «Жамийла» повести. Ага дүйнөлүк деңгээлдеги макала жарыялайт да, «Орто Азия адабиятындагы алгачкы психологиялык повесть» деп баа берген. Ошондон кийин Айтматовго карата көптөгөн макала, рецензиялар жарыяланып, кийин Лениндик сыйлыкка да көрсөтүлгөн.

К. Асаналиевдин «Көркөм нарк» аттуу эмгегинде мындай саптарга жолугабыз: «Ч. Айтматовдун повесттеринде жана романдарында адамды ар тараптан фундаменталдуу көрсөтүү, тереңделген психологизмге жана философиялык иштерге негизделген» [3, 135]. Ал өзү ачкан дүйнөсү менен улуттук адабиятты жалпы адамзаттык эстетикалык үлгүлөрдүн катарына чыгарып, улуттук адабиятка көркөмдүк мааниси боюнча мурда болуп көрбөгөн жаңы касиет-сапат алып келди... Мына бул көрүнүштү кыргыз эпосунун жаңы доору деп айтсак болот.

Чынында Айтматовго чейинки чыгармаларды окуганыбызда окуялуулук, панорамалуулук басымдуулук кылат. Айтматов болсо сырткы масштабдуулуктан качып, ички тереңдикке, психологизмге багыт алды жана тажрыйбасын бекемдеди. Андан ары К. Асаналиев «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу» повесттерин кыргыз аялынын ар түрдүү тагдырын сүрөттөгөнүнө карабастан, идеялык-көркөмдүк мазмуну жана ички пафосу боюнча бири-бирин толуктаган, тереңдеткен кыргыз аялы жөнүндөгү «эпикалык цикл» катары баалайт.

«Жамийла» повестин талдап жатып, сынчы Г. Гачевдин аны кыргыз эпосунун салттары менен ашыкча эле байланыштырып жиберген учурларына көңүл буруп, аргументтүү полемика жүргүзөт. Повестке берилген деталдуу, аргументтүү анализден кийин жалпы корутунду чыгарат: «Кыргыз элинин турмушун жана жеке инсандын тагдырын диалектикалык бирдикте сүрөттөөсү боюнча, жанрдык жана образдык табияты боюнча бул повесть 50-жылдардын аягындагы кыргыз прозасынын көркөмдүк өнүгүшүнө жаңы багыт ачты... Автор адамды түпкүрүнөн бери көрсөтүүдө интенсивдүү тереңдетилген психологизмге багыт алды... Бул элдик эпостун терең катмарларынан бөлүнүп чыккан улуттук сөз искусствосунун жаңы жээктерин ачуу жолуна багыт алды дегендикке жатат».

Кыргыз аялынын согуш мезгилиндеги эмгеги, көтөргөн жүгү, тарткан кайгысы эпикалык масштабда романтизацияланган образга муктаж эле. Жазуучулук тынымсыз изденүүсүнүн натыйжасында кыргыз прозасында мурда ойго келбеген жаңы көркөмдүк структура пайда болду. Ошол себептүү Чыңгыз Айтматов өзүнүн публицистикалык макалаларынын биринде «Мен романтизмден реализмге келдим» деген пикир айткан.

Чынында карапайым дыйкан аялдын образы «Саманчынын жолу» повестинде Жер-Эне менен катар коюлуп, бирдикте сүрөттөлдү. «Мына ошол Толгонай эне сыяктуу», - дейт К. Асаналиев андан ары сөзүн улантып, - турмуштук адеп-ахлактык чоң сыноолорго туш келип, бирок баш ийип багынбаган Кемел, Ильяс, Дүйшөн өңдүү романтикалык типтеги көтөрүңкү планда сүрөттөлгөн каармандар Ч. Айтматовдун чебер калеминен жаралды. Ал эми «Гүлсаратка» келгенде аны К. Асаналиев «катаал реалисттик» планда жазылган чыгарма деп эсептейт. Адамдын татаал тагдырын сүрөттөө жагынан Танабайдын образы Айтматовдун чыгармаларынын бийик чокуларынын бири. Каармандын тагдыры Гүлсараттын тагдыры менен байланышта, туташ сүрөттөлөт. Гүлсарат өзүнчө бир символикалуу образ. Ал ак менен каранын илгертен бери келе жаткан күрөшүнүн символу. Ага каршы жасалган чабуул, анын ээси Танабайга каршы жүргүзүлгөн күрөштүн символу катары кабылданат. Гүлсараттын бунту – бул Танабайдын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан бунт. Жоргонун кишенделиши, бычылышы – бул анын ээсинин тагдырындагы оор учурлар.

Ошондой эле К. Асаналиев «Гүлсарат» чыгармалар жыйнагынын баш сөзүндө жазуучунун бир катар повесттеринде балдардын образдарына токтолуп, аларды «Айтматовдун балдары» деп атайт. Бул символикалык аталыш. «Сейиттен тартып Султанмуратка чейинки балдардын көркөм эволюциялык бул турмуштун улам жаңы жактарын, улам терең катмарларын таанып-билүүдөгү жазуучунун өзүнчө бир образдык системасы». Айтматовдун балдарынын образын жараткан чыгармалардын көбүнүн трагедия менен аякталышынын себебин түшүндүрүп, мындайча жыйынтык чыгарат: «Бул адамдын

тагдырына, адамдын келечегине терең ой жүгүртүп, ал жөнүндө принципалдуу концепция түзө билгендигинин натыйжасы.

Ошондой эле балдар дүйнөсү тээ алыстан күйгөн жарык жылдыз сыяктуу топ жылдыздан бөлүнүп, кыргыз адамын жаңы жээкке чыгарып, дүйнөлүк масштабга алып чыкты. Алсак, «Ак кемеде» башталган балдардын оор тагдырын сүрөттөө «Эрте келген турналар» повестинде андан ары тереңдетилип, улантылат. «Ак кемеде» Бала менен татаал турмуш жагдайында кездешсек, «Эрте келген турналарда» Султанмурат менен Ата Мекендик согуштун кайнап турган учурунда, элет жерине согуштун оор азабы орношкон кыйын учурда кездешебиз. Жазуучунун согуш темасына кайрадан кайрылышы жөнүндө сынчы мындай деп жазат: «Согуштун каарын жазуучу жетер жерине жеткирип «армансы» эле жазбады беле. «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу» повесттеринен кийин согуш темасына кайрадан кайрылуунун кандай зарылчылыгы бар эле? Же дагы бирдеңеси келип жетпей жатабы? Изденүүчүлүк максимализм бар жерде дайым ушундай болот. жазуучу тынымсыз өрдөн-өргө карай умтулуп турат. Чыгармачылык магдыроого берилбей, ар дайым өзүн алымсынбоочулуктун туткунунда кармап, өрдөн-өргө умтулуу сейрек кездешкен жазуучулук касиети деп ойлойм» [4,49].

К. Асаналиевдин «Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа» эмгеги (докторлук диссертациясы) тууралуу кеп кылсак, мында ал өз алдына көркөм образдын улуттук жаратылышын ачууну максат кылыптыр, б.а. ар кандай образды улуттук чындык жаратат. Бул эмгек беш главадан турат. Биринчи глава «Жамийла» повести жөнүндө. «Жамийла» Айтматовдун атын дүйнөгө алып чыккан этаптуу повести. Муну талдоого ал Ауэзовдун оюн улантып, чыгарманын психологиялуулугуна көңүл бурат. К. Асаналиев белгилегендей, «Жамийла» чакан көлөмдүү повесть болсо да, мазмуну жагынан эпикалык чыгарма менен жол талаша алат» деп жыйынтыктап, корутундулаган.

Экинчи глава «Жаңы эпостун жаралышы - Гүлсарат» деп аталат. Адабиятчы «Гүлсаратты» жаңы эпос деп айтат. Эмне себептен? Себеби, бул «инфантилдүү сүрөттөөчүлүктүн жетилген реализмге өтүү» деген сөз. Ал эми изилдөөчүнүн түшүнүгү боюнча «катаал» жана «накта реализм» - бул улуттук чындыкты сентименталдуулук менен кабыл алып, жасап-түзөп көрсөтүү эмес, аны бардык карама-каршылыгы, татаалдыгы менен сүрөттөө. К. Асаналиевдин сөзү менен айтканда: автор эч кандай жасап, түзөөсүз нак турмуш чындыгын айтып таштаган. Ошондон кийин жазуучу «Гүлсаратты» орусча жазган. Эмне себептен экендигин адабиятчы кийинки кезге чейин айтпай жүрдү. Көрсө кыргыздар провинциализмден чыга албай мени ушинтип тепкиге ала беришет, андан көрө орус тилинде жаздырайын деген ойго келген. Жогоруда «Гүлсарат менен Танабай экөөнүн тагдырлары тутумдаш экендигин далилдеп жазган элек. Үчүнчү главада «Штриптих» деп аталган бул главада, үч повесть: «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Көздөн учкан көк жээк» («Деңиз бойлой ала дөбөт») – тууралуу ой жүгүртүүлөр. Үчөө тең бир идеяга байланып, бирөөндө кенже жаштагы, экөөндө өспүрүм балдар башкы каарман болуп чыгат. Негизги проблемасы - жаратылыш менен адам. Жаратылыш адамды багат, ал адам менен толук гармонияда туруу керек, эч убакта ал жаратылышка жырткычтык кылууга тийиш эмес. Бул ой «Ак кемеде» өтө айкын берилет. «Баланын жомогу», - дейт изилдөөчү, - ал жөн эле жомок эмес, ал элдин метафорага айланган тарыхы», - Мында биз Бугу эне жөнүндөгү мифте кыргыздын өткөн жоопкерчилик замандагы турмушу, жаратылышка болгон көз карашы менен таанышабыз. Чыгармадагы Айтматовдун реализм адабиятчынын пикири боюнча мында жаңы сапатка көтөрүлүп чыккан. Чыгармадагы Баланын, Бугу-

Эненин, Ак Кеменин ар биринин эки турмуш, эки тагдыр бар. Бирөө – реалдуу, экинчиси – символикалуу. Маселен, Бала – кадимки турмуштагы бала, реалдуу турмушта жашайт, ойнойт. Ак Кемени издейт. Бугуларды сүйөт. Өлүмүнө күбө болот. Экинчиси – символ. Ал адилетсиздик менен келишпес ак ниеттүүлүктүн, жакшылыктын, үмүттүн, тилектин символу. Андан ары изилдөөчү жомок менен реализмдин бири-бирине кандайча айланышын, бири-бирин толуктап, бирисиз экинчиси жашай албагандыгы тууралуу айтат.

Ал эми төртүнчү глава «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деп аталып, «Кылым карытар бир күн» романы талданат. Ч. Айтматов бул романды «Сары-Өзөк метафорасы» деп айткан, себеби, башынан аягына чейин каймана айтылган ойлор, идеялар көп. «Жазуучу үчүн, - дейт изилдөөчү, - элдик материалдын кичинекей эле бир учкуну нравалык-философиялык идеяны ачып бериш үчүн кызмат кылат. Мисалы, «Бугу-Эне» жомогу. Ал эми бул романда ошондой кызматты бул романда ошондой кызматты «Манас» эпосундагы «башына шири тагалы, муну маңкүрт кылып алалы» деген эки сап ыр аткарган.

Мында Дөнөнбайдын Ак чымчыгы легендасы чыгарманын организмине камыр-жумур тутумдашып, анын салмактуу идеяларынын бири катары ачып берет. Бул жомок Адам баласы акыл-сезиминен дүйнөдөгү эң кымбат ушул касиеттеринен ажырабасын деген идеяны тексттин артына катып, башкача айтканда, метафора түрүндө берет. К. Асаналиевдин ою боюнча элдик материалды пайдалануу жагынан Айтматов эч кимге окшобойт. Бул жагынан ал өзүнчө новатор – анын өз жолу, өз ыкмалары бар.

Ал эми чыгарманын глобалдык масштабы тууралуу да төмөндөгүчө ой жүгүртөт. Сары-Өзөктөгү Бороонду аталган кичинекей поезд токтоочу жай эки доорду – байыркы менен азыркынын байланыштыруучу борборго айланат. Ал борбор Эдигей – бардыгы ошол аркылуу өтөт. Казангаптын сөөгүн коюунун аракетинде жүрүп, ал бүт дүйнөнү (өткөнү да, азыркысы да) алаканына салып, анын ичинде реалдуусун да, символун да, мифин да тегеретип чыгат.

«Кыямат – улуттук адабий көрүнүш» деп аталган 5-главада терең маани катылыптыр. Кээ бирлер бул романды улуттун чегинен ашырып, Мезгилден, мейкиндиктен сырткары коюп жиберип жатышат. Бирок, андай эмес. Улуттук негизден сырткары турган эч нерсе болбойт. Муну ал Авдий Каллистратовдун образына байланыштуу карап жатат. Ал орус, дини боюнча христьянин, бирок, анын образы чыгарманын фактурасына кирип, Айтматов түзгөн даана образдардын, ошонун ичинде Танабай менен Эдигейдин катарына туруп, алардын рухий танапташтары болуп калды. Ушул мааниде анын образы улуттук чындыктан жаралган деген ойлор айтылып жатат. Изилдөөчү Айтматовду универсалдуу билимдүү адам деп билет. Мындайча айтканда, ага байыркы миф менен жомок, «Манас» сыяктуу эпос, философия, социология, керек болсо курал менен библия да түшүнүктүү. Библияга кайрылганда ал өзүнө чейинки дүйнөлүк жана орус классикалык жазуучулардан кем эмес деңгээлде пайдалана алат.

Авдий Каллистратов да Танабай менен Эдигей сыяктуу чындык издеген адам. Ал библиянын жараксыз догмаларына каршы чыгып, жеке личносттук касиетин бекемдегиси келет.

Романдагы окурмандарды ойлонткон да, таң калтырган да Акбара менен Ташчайнардын образы. Булар адам кейпине келтириле, психологиясы ошого жакындатылып түзүлгөн кейипкерлер. Булар да адам сыяктуу эле өз тукуму үчүн кам көрөт, алар кырсыкка учураса кейийт, бөлтүрүктөрдү жок кылгандардын акыры аягына чейин күрөшүп, өч алат. Мында Акбара менен Ташчайнардын романга кириши экологиялык

трагедияга байланыштуу. Бул чыгармадагы башкы проблема. Алар Базарбайга окшогон шумпайга жолугуп, окуя драмалык түрдө курч өнүгүп отуруп, акыры чоң катастрофага айланат. Экөө тең адамдар аркылуу жок кылынат.

Романда Авдийдин образынан башка да талаш туудурган бир маселе бар. Ачык айтканда, эки койчу тууралуу жазылган романдын үчүнчү бөлүмү менен Авдий Каллистратов тууралуу баяндаган экинчи бөлүмүнүн ортосунда кандай байланыш бар? Булар жөн эле зордоп тутумдаштырылган жокпу? Буга адабиятчы К. Асаналиев ишенимдүү жооп берген! «Жок, - дейт изилдөөчү. – Алардын ортосунда бирдиктүү сюжеттик сызык бар. Кеп мында кара менен актын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин ортосундагы күрөш жөнүндө бара жатат. Анда Акбара менен Ташчайнар да, Бостон менен Авдий да өз чындыктары үчүн жан аябай кармашка чыкты. Бир жагынан Базарбайдын иттиги менен, экинчиден, «гезит-кишинин» акмакчылыгы, адилетсиздиги менен күрөшүп, азыркы турмушка реалдуулукту, айкындыкты, теңчиликти киргизүү үчүн бардык аракетин жумшап келди».

«Кыяматты» жараткандар Гришандар, Базарбай менен Обер-Кандаловдор. Алар адамзаттын жек көрүүсүнө толук татыктуу. Буларды жер жүзүнөн тазалап, жок кылуу ылайыктуу. Бирок, качан жана кантип?

Ал суроого Ч. Айтматов «Кассандра тамгасы» романында жооп берген. Анын башкы каарманы окумуштуу Филофей (Крыльцов) космос мейкиндигинде жүрүп, адамзат пендесин каптап келе жаткан цивилизациялык катастрофадан кантип аман сактап калуу керек деген проблеманын тегерегинде ой жүгүртөт. Ал үчүн ар кандай жаманчылыктар регионалдык кызыкчылыктан жогору туруп, адам рухун тазартуу талап кылынат.

«Ч. Айтматовдун чыгармаларына арналган эмгектеринде сынчы көркөм чеберчилик жөнүндөгү ойлорун берет. Мында жаңычылдыгы, кыргыз прозасынын кыйын жолдорундагы өзгөчөлүктөрдү, улуттук көркөм өнүгүштүн диалектикасын жеткилең бергендиги, талдоолорунун илимий жактан ишенимдүүлүгү, изилдөөгө алган объектинин маңызын ичкериден ачууда көз караштарынын ачыктыгы менен айырмаланып турат», - деп белгилеген профессор С. Кармышаков [6,100]

Мисал катары биз жогоруда келтирилген «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деген макаласын алсак. Анда К. Асаналиев Ч. Айтматовдун жазуучулук чеберчилигинин эң негизги, башкы белгилерин ачып аныктоого жетишкен.

Ч. Айтматовдун ар бир жаңы чыгармасы көркөмдүктүн улам жаңы закондорун ачып, улам жаңы бийиктиктерди жеңип алып жаткан сайын аларга ар убак эң биринчилерден болуп пикир айтып чыгып турган Кеңешбек Асаналиевдин да жазуучунун чеберчилиги жөнүндөгү ой-чабыттары улам жаңыланып, улам тереңдеп, талдоолору да сынчылык чеберчиликтин үлгүсүндө жүргүзүлөт.

Айрыкча «Кыямат» романы жөнүндө К. Асаналиев новатордук табиятын, көркөмдүктүн законуна алып келген жаңылыгы Ч.Айтматовдун феномени, бийик реализм менен байыркы эпосту көркөм кыйыштыра алгандыгынын натыйжасында көркөмдүктүн жаңы касиет-сапаттары, жаңы өлчөм-ченемдери, критерийлери жаралганынан, элдик эс-акылдан жаралган эпос өзүнүн эстетикалык жаңы дооруна өткөн кезде ага бетме-бет кездешкен реализмдин жаңы кырларын ачкандыгынан көрөт. «Ч. Айтматовдун дүйнөлүк эстетиканын практикасына алып келген ачылгасы, мурда мына ушул бийиктикке көтөрүлө элек кыргыз эпосунун реализм менен диалектикалык биримдигине байланыштуу», «бул

жалпы адамзаттык, жалпы дүйнөлүк проблеманын улуттук адабиятта ишке ашырылышынын конкреттүү учуру, конкреттүү көрүнүшү» [3, 170] деп аныктайт.

Сынчынын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына бөтөнчө тартылып, аны өзүнүн изилдөөчүлүк кызыкчылыгынын башкы багытына айландырып алуусунун көптөгөн объективдүү себептери бар. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын курч проблемалуу, чындыктуу, философиялуулугу, көркөмдүк жактан чебер иштелиши, автордун көркөм ойлоосунун жаңычылдыгы, жазуучунун реалисттик изилдөөчү катары жаңыча көз карашы, мамилеси пикир айтууга, өздүк мамиленди билдирүүгө түрткү берип отургандыгы. Экинчи бир жагдай, – дейт доктор, профессор Лайли Үкүбаева – менин терең ишенишимде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы улуттук адабиятыбыздын тарыхынын бүтүндөй бир доору болуп калганын б.а. ал жөнүндө жазуу бүтүн кыргыз адабияты жөнүндө: анын кечээгиси, бүгүнкүсү, келечеги тууралуу жазуу зарыл экендигин К. Асаналиев биринчилерден болуп түшүнгөн». Буга «Шекер жана Космос» аттуу китеби күбө десек жаңылышпасак керек. «Шекер жана Космос» монографиясы – К.Асаналиевдин көп жылдык изилдөөсүнүн жыйынтыгы. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын бүгүнкү күндүн көркөм-эстетикалык, коомдук-саясий өзгөрүүлөрүнүн бийиктигинен кайра карап, мурдагы ойлорун илимий-теориялык көз карашын тактап, толуктап, өркүндөтүп жазган эмгеги. Бул эмгегинде автор бир гана маселенин тегерегинде т.а. көркөм образдын поэтикасын ачып берүүгө токтолот.

Чындыгында көркөм образ сөз искусствосунда жазуучунун бардык оюн, идеяларын гана ишке ашырып турган, турмуш чындыгын, коомдун тарыхый өзгөчөлүктөрүн, доордун бөтөнчөлүктөрүн өз боюна сиңирген, чыгарманын материалын уюштуруп, синтездеп, кыймылга келтирген негизги ядро, кыймылдаткыч күч эле болбостон, ошону менен бирге жазуучунун индивидуалдуулугун, сүрөткердик чеберчилигинин бүтүндөй мүмкүнчүлүгүн, улуттук көркөм ойлоонун өзгөчөлүгүн жана анын жалпы адамзаттык баалуулукка кошкон салымын ачып бере турган өзгөчөлүктүү касиет-сапатка ээ. Кыскасы, көркөм образ чыгарманын жана анын жаратуучусунун жаны, жүзү десек болот. Мында К. Асаналиев аталган эмгегинде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы көркөм образдын поэтикасы жөнүндө сөз кылуу менен анын бүтүндөй чыгармачылык дүйнөсүн андап, окурманга аңтарып ачып берүүнү максат кылат.

К. Асаналиевдин изилдөөчү катарында бир өзгөчөлүгү, ал Ч.Айтматовдун конкреттүү бир чыгармасын анализге алып жатып эле анын чыгармачылыгына тиешелүү болгон касиеттерди улам коюулантып, көңүлгө уюп калгандай күчөшүн ачып жүрүп отурат.

«Шекер жана Космос» китеби композициялык жактан өтө дыкат курулган, ал өзүнчө бир сюжеттүү көркөм чыгарманы элестетет, анда окуянын чиелениши жана анын ырааттуу өнүгүшүнөн келип чыккан эффективдүү чечими бар.

Жогоруда айтылган ойлорду жыйынтыктасак, «Шекер жана Космос» монографиясынын теориялык мүмкүнчүлүгүнүн олуттуулугу, сюжеттик- композициялык курулушунун тыкандыгы, проблемалык концептуалдуулугу, илимди сүрөткерлик баяндоодон сезилген адабий-эстетикалык жогорку табит, автордук талант жана профессионализмди ачык айгиленелейт.

Эми акырында К. Асаналиевдин чеберчилигинин дагы бир кыры жөнүндө учкай сөз. К. Асаналиев – өзүнчөлүктүү бир полемик-сынчы.

Ал дайым эле өзү бөлүшпөгөн көз караштар туурасында талаш-тартышына чыга бербейт. Эгер чыккан болсо оппонентинин концепциясын тезистик түрдө эмес, анын аргументтерине контраргументтерди далилдүү, орчундуу коюп жүрүп отуруп өзүнүн көз

карашынын чындыгын окурманга бекем ынандырууга жетишет. Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы тууралуу жазган макаласын алсак болот. Ч.Айтматовдун бул романы коомчулукта, окурмандар, адабиятчы-сынчылар арасында ар түрдүү талаш-тартыш пикирлерди жаратты. Башка чыгармаларынан формасы, мазмуну, стили жагынан өзгөчөлөнгөн бул романга алгачкылардан болуп орус сынчысы В.Бондаренко «Чингиз не помнящий родства» деген макаласын «Наш современник» журналынын 1995-жылкы 4-санына жарыялады. Макалада В.Бондаренко Ч.Айтматовду улуттук негизинен, реалисттик традициялардан биротоло ажырап калган деп айыптайт: «Когда Ч.Айтматов работает в традиции – киргизской, казакской, русской - он создает вершинное. Когда же он отказывается от традиционности – его постигает крах». Бул жаңы романында мурунку чыгармаларынын эч кандай изи калбагандыгын билдирет: «... ничего не осталось в новом романе от Чингиза Айтматова старого, а новый – стал воистину манкуртом, повторив судьбу своих несчастных героев – людей без роду и племени». Өз макаласында сынчы дагы жазуучуну космополит деп күнөөлөп, казак жазуучусу А.Кекилбаев, О.Бокеевди туураган деп анын биринчи романы «Кылым карытар бир күндөгү» маңкуртту да эске салып өтөт. Бул эң эле туура эмес салыштыруу. Чындыгында Ч.Айтматов А.Кекилбаевдин «Унутулган жылдардын балладасы» повести менен тааныш болуп, ага жогору баа берген. Белгилүү бир деңгээлде акыл-эсти жоготуп кулга айландыруудагы сүрөттөлөрдө окшоштуктар эки чыгармада тең бар. Негизи эле мындай жазалоо көчмөн элдердин дээрлик көпчүлүгүндө колдонулгандыгы тарыхтан маалым. Бирок, А.Кекилбаев өзүнүн повестинде казактар менен түркмөндөрдүн душмандыгын, туткундарды жазалоосун гана баяндаса, Чыңгыз Айтматов маңкурт жөнүндөгү легенда менен бүткүл адамзаттык, философиялык проблеманы көтөргөн. Ал эми Айтматов Кекилбаевден көчүрүп алды деген пикир кечирилгис ката жана чоң жаңылыштык. Бул идеяны Ч.Айтматов «Манас» эпосунан алгандыгын К.Асаналиев өзүнүн В.Бондаренкого каршы жазган полемикалык «Не Шекспир главное, а примечание к нему» деген макаласында далилдүү түрдө айткан. К.Асаналиев В.Бондаренконун адилетсиз вульгардык сынын четке кагат да, маңкурт идеясы «Манас» эпосундагы төмөнкүдөй саптардан алынгандыгын белгилейт:

Баланы кармап алалык,
Башына шири салалык.
Үйгө алпарып кыйнайлык,
Алты зубун калмактын,
Аяк башын жыйнайлык.

Жаш Манас баатырдын дайнын билишкен калмактар аны акыл-эсинен ажыратып, кулга айландырып, андан эртерээк кутулууну ойлошот. Бул жерде А.Кекилбаевдин эч кандай таасири да, катышы да жок экенине ишенсе болот. К. Асаналиев Бондаренконун айыптоолорунун бардыгын далилдүү түрдө төгүнгө чыгарат.

К. Асаналиев Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына ырааттуу кайрылып, жазуучунун уникалдуу көркөм дөөлөттөрүн идеялык, көркөм-эстетикалык дүйнөсүнө тартылып, аларды өзүнчө чыгармачылык менен түшүнүп, кылдат анализдеп, өзүнчө илимий негизде интерпретациялап келген.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Искусство и человек. – Фрунзе, 1981.

2. Асаналиев К. Адабий дебюттун дүйнөлүк чабыты. //Адабий Ала-Тоо, 2008, 28-октябрь, №13.
3. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Фрунзе, Кыргызстан, 1988.
4. Асаналиев К. Тандалмалар. – Фрунзе, Кыргызстан, 1983.
5. Бондаренко В. Чингиз не помнящий родства. // Наш современник - 1995. №4, с. 138.
6. Карымшаков С. Көркөм чындык жана чеберчилик маселелери К. Асаналиевдин ой чабыттарында. // Кыргыз тили жана адабияты, 2003, №5.
7. Үкүбаева Л. Кыргыз адабияты. Талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. –Бишкек, 2006.

КӨЛБАЕВА ГҮЛБАРА ИСАБАЕВНА
Ош МПУ, улук окутуучу

К.К. ЮДАХИН ЖАНА АНЫН СӨЗДҮГҮ

Аннотация: Бул макалада белгилүү түрколог К.К. Юдахиндин басып өткөн жолу, түзгөн сөздүктөрү боюнча маселе каралат.

Аннотация: В этой статье рассматривается вопрос о пройденном пути К.К. Юдахиным, и его словарь составленный во время путешествия.

This article discusses the question of the way Yudakhin traveled the dictionary he compiled during his journey

Ачкыч сөздөр: түрколог, түркология, лексикография, термин, терминалогия, түшүндүрмө сөздүк, этимологиялык сөздүк, тарыхый сөздүк, орфографиялык сөздүк, терминологиялык сөздүк, котормо сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү.

Key words: turkologist, turkology, lexicography, term, terminology, explanatory dictionary, etymological dictionary, historical dictionary, spelling dictionary, terminological dictionary, translation dictionary, phraseological dictionary, dictionary of synonyms.

Ключевые слова: Тюрколог, тюркология, термин, терминология, толковый словарь, Этимологический словарь, исторический словарь, орфографический словарь, терминологический словарь, переводческий словарь, фразеологический словарь, словарь синонимов.

Кыргыз элинин улуттук маданиятына кошкон салымы менен, кыргыз сөздөрүнүн ар кыл маанилерин ачып берүүгө, чогултууга салым кошкон белгилүү окумуштуу, лексикограф, түрк лексикографиясынын негиз салуучусу Константин Кузьмич Юдахин 1890-жылы Орск шаарында туулган. Балалык чагы Олуя-Атада өтөт. Бала чагынан эле казак, өзбек, кыргыз, татар жана башкыр тилдерин билип чоңоюп элге кызмат кылар адистигин түптөп алган. К.К.Юдахин 1890-жылдын 31-майында Оренбург губерниясына караштуу Орск шаарында почта кызматкеринин үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энеси Казакстандын Ауле-Ата шаарына көчүп келгендиктен, анын балалыгы ошол жерде өткөн. Балалык мезгилден баштап казак, өзбек жана кыргыз тилдерин өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн. 1906-1910-жылдары Ташкенттеги мугалимдер семинариясын бүтүрүп, мурунку Чимкент уездине караштуу Манкент жана Кара-Булак деген өзбек кыштактарында мугалим

болуп иштеген. 1915-1920-жылдары Түркстан Чыгыш институтун, Орто-Азия мамлекеттик университетинин чыгыш факультетин (түрк жана иран факультетин) бүтүргөн. Андан кийин Ленинград чыгыш институтунда (1932-ж), Ленинград мамлекеттик университетинде, Москва чыгыш таануу институтунда жана жаңы түрк алфавитинин борбордук комитетинде (1944-ж) иштеген.

1944-жылы Кыргыз ССРинин чакыруусу боюнча Фрунзеге келип, СССР ИАсынын Кыргыз филиалында Тил, адабият жана тарых институтунун кыргыз тил жана сөздүк түзүү секторунун башчысы (1944-52), М.В. Фрунзе атындагы КМПИнин (1946-51), В.В. Маяковский атындагы кыз-келиндер пединститутунун, ошол эле учурда Фергана институтунун профессору (1951-54), 1955-жылдан өмүрүнүн акырына чейин КМУнун профессору болуп иштеген. К.К.Юдахин түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, казак, өзбек, уйгур, кыргыз жана башка тилдерде эркин жана сабаттуу сүйлөй да, жаза да алган түрколог катары белгилүү. Юдахиндин кыргыз адабияты менен адабият таануусуна сиңирген эмгеги да зор. Токтогул Сатылгановдун чыгармаларын, «Манастын» миңдеген сап ырынын орусча котормосун редакциялаган, «Манастын» кыргызча төрт китеп болуп чыккан вариантына этимологиялык комментарий жана эскерме түзгөн. Ал 1975-жылдын 22-мартында дүйнөдөн кайткан.

Константин Кузьмич белгилүү окумуштуулардан чыгыш таануучулар В.В. Бартольд, Е. Д. Поливанов түркологдор А.Н.Самойлович, П. А. Фалев, С.Г. Маловдордон таалим алган. Ошондой эле ал учурунда илимий кадрларды даярдоого да салым кошкон. К.К.Юдахиндин жетекчилиги менен Х.Карасаев, Д.Шүкүров, Ю.Яшансин, Г.Бакинова, Б.Орузбаева, Д.Мукамбаев, А. Джапаровдор кандидаттык диссертацияларын коргогон. Ал эми бүгүнкү күндө бул окумуштуулардын жетекчилиги менен бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыргыз тил илиминин багыттары боюнча проблемалар чечилди.

К.К.Юдахин-советтик түрк лексикографиясын негиздеген окумуштуу. Анын түрк тилдери боюнча жарык көргөн төмөнкү эмгектери аркылуу далилдөөгө болот:

1. Өзбекче-орусча сөздүк (1927-ж)
2. Уйгурча-орусча словаря (1928-ж)
3. Кыргызча-орусча сөздүк (1940-ж)
4. Кыргызча-орусча сөздүк (1965-ж)
5. Орусча-кыргызча сөздүк (1944-ж)
6. Орусча-кыргызча сөздүк (1957-ж)

Лексикография-сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтөрү белгилүү. Сөздөрдүн элдин маданий турмушундагы орду чоң жана алар туура сүйлөөгө, туура жазууга сөздөрдүн маанисин толук түшүнүп колдонууга, эне-тилибиздин маңыз-мазмунун жоготпоого, аны урпактарга өткөрүп берүүгө жол ачат эмеспи. Ошондой эле адабий тилдин нормаларын сактоодо угут, ал эми сөздүктө колдонулган тилдик материалдар баба тилибиздин учурдагы абалын, тарыхын изилдөөдө табылгыс каражат болуп эсептелет. Окумуштууларыбыздын илимий тактоолорунун негизинде сөздүктөр милдетине, лексиканын кайсы катмарын өз кучагына камтыгандыгына ылайык энциклопедиялык сөздүк болуп экиге бөлүнөт. Энциклопедиялык сөздүктөрдө буюмдар, заттар, окуялар аныкталып, сөздүктүн башка типтеринде чечмелөөгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы жана башка сүрөттөр менен берилет. Мисалы: «Большая Советская Энциклопедия», «Медицинская энциклопедия» жана башка сөздүктөр кирет. Ал эми лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн грамматикалык табияты

көрсөтүлүп, алар өз ара бир нече топко бөлүнөт. Мисалы: түшүндүрмө сөздүк, этимологиялык сөздүк, тарыхый сөздүк, орфографиялык сөздүк, терминологиялык сөздүк, котормо сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү ж.б.

К.К.Юдахиндин түзгөн сөздүктөрүнө кайрыла турган болсок, 1928-жылы жарык көргөн «Уйгурча-орусча сөздүккө» Константин Кузмич авторлош жана редактор болгон. Ал эми 1944-жылы жарык көргөн «Орусча-кыргызча сөздүктү» академик К.К. Юдахин, профессор Х.Карасаев жана Ж.Шүкүровдор менен биргеликте иштеп чыккан. Бул сөздүк да Юдахиндин редакторлугу менен жарык көргөн. Мындан башка да өзбек жана кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча бир топ эмгектери бар.

Жогорудагы эмгектердин ичинен К.К.Юдахиндин «Кыргызча-Орусча» сөздүгүнө токтолобуз. Бул сөздүк үч жолу (1940, 1965, 1985) жарык көргөн

1. 1940-жылы 25 миң сөздү камтып, алгачкы жолу жарыкка чыккан;
2. Андан кийин толукталып, ондолуп 40 миң сөздөн туруп, 1965-жылы жарык көргөн;
3. 1985-жылы 2 том болуп, 3-басылышы жарык көргөн.

К.К.Юдахин сөздүктөр менен иштөө практикасында, биринчи кезекте, алардын сөз тизмегин (словнигин) түзүүгө маани берген. Сөздүктө биринчи кыргызча сөздөр, андан кийин ал сөздүн орусча котормосу берилген. Сөздөр кыргыз алфавитинин тартиби боюнча түзүлгөн. Алынган сөздүн ар бир мааниси мисалдар менен түшүндүрүлгөн.

Сөздүктө, негизинен азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасы толугу менен камтылгандыгын, келтирилген мисалдардан байкоого болот. Ошентип «Кыргызча-орусча сөздүктөгү» К.К.Юдахиндин кош тилдүү сөздүгүнүн түзүлүш принциптери, негизинен жогоруда белгиленген структураны сактоо менен аткарылгандыгын белгилейбиз.

К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» чыкканда, 1940-жылы Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген ишмери наамын алган. Бул эмгек, толукталып, ондолуп 1965-жылы жарык көргөндөн кийин, бул залкар эмгеги үчүн 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Ошондой эле, Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак белгиси» ордендери менен сыйланган.

Аталган сөздүккө карата айтылган биздин өлкөнүн жана чет өлкөлүк окумуштуулардын пикирине да кайрылып кетүүгө болот. Алсак Польшадан А.Зайончковский, Германиядан Г.Габен, Финляндиядан М.Рясянен, Турциядан Саодат Чагатай жана башкалар жогорку баа беришкен. Ал эми Н.А. Баскаков «Словарь оценен известными специалистами как и крупнейшее достижение тюркской лексикографии», Б.М. Юнусалиев «Фундаментальным двуязычным словарем совершенно нового типа», З.Бектенов «Гордостью не только киргизской филологии, но и всей тюркологической науки», из Алма-Ате А. Махмутов: «К.К. Юдахин собрав все лексические богатства киргизского языка, изеллек оттуда самые драгоценные его зерна». Жогоруда берилген баанын далили катары К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» бүгүнкү күндө да жогорку кызматтагы интеллигенттен тартып, мектеп окуучусуна чейин пайдаланып жаткандыгын белгилөөгө болот. К.К. Юдахиндин «кыргызча-орусча сөздүгү» кыргыз лексикографиясында гана эмес, жалпы эле түркологияда теңдеши жок сөздүк катары баалангандыгын баса белгилөөгө болот. Анткени мезгилинде бул сөздүк башка түрк тилдеринде да ушул типтеги улуттук сөздүктөрдүн түзүлүшүндө үлгү катары кызмат өтөгөн.

К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» автордун көзүнүн тирүүсүндө эки жолу басылып чыгып (1940, 1965-ж), анын экинчи басылышы оңдолуп, толукталып болжол менен 40 миңдей сөздү камтыган көлөмдө Москвадан «Советская Энциклопедия» басмасынан жарыкка чыккан. Сөздүктүн материалдары кыргыз тилинин 1950-60-жылдарга чейинки, башкача айтканда XX кылымдын биринчи жарымындагы көрүнүшүн, кыргыз тилинин лексикасы калыптана баштап, адабий тилдин нормалары иштелип чыга баштаган мезгилдерди чагылдырат.

XX кылымдын биринчи чейрегинде Эшеналы Арабаев, Касым Тыныстанов жана башкалардын жаңыдан жаза баштаган окуу китептеринен, саналуу гана гезит, журналдардан, саналуу эле акын жазуучулардын чыгармаларынан алынган мисалдар, элдик оозеки чыгармалардан топтолгон материалдар, кыргыз тилинин оозеки мисалдары же көбүнчө автордун өзү жазып алган элдик чыгармалардын, көркөм тексттердин үзүндүлөрү сөздүктүн биринчи басылышы үчүн материал катары пайдаланылган болсо, К.К.Юдахин сөздүктүн экинчи басылышын даярдаган кезде кыргыз тилинде бир нече гезит, журналдар чыгып, ондогон акын-жазуучулардын чыгармалары жарыяланып, кыргыздын бай фольклордук материалдары кагазга түшүрүлүп, китеп болуп жарыкка да чыгарылган кез болчу. Илимдин бир нече тармактары боюнча окуу китептер, окуу куралдар жарыяланып, мектептерде, жогорку окуу жайларда илим тармактарын кыргызча окутуу, кыргыз тилинде иш жүргүзүү иштери да башталган эле.

Ошентип, К.К.Юдахин түзгөн сөздүктүн экинчи басылышы оңдолуп, толукталып, адабий-тилдик нормалары калыптана баштаган кыргыз тилинин тилдик алда канча бай материалдарына таянган сөздүк болуп жарыяланган.

Бирок, тил деген бир орунда кала бербейт, ал тынымсыз өсүп-өнүгүп тура турган кубулуш. Сөздүк жаралгандан бери жарым кылымдан ашык мезгил өтүп отурат. Демек, кийинки элүү, алтымыш жылдар аралыгындагы элдин турмуш-шартынын өскөндүгүнө, бир топ өзгөргөндүгүнө байланыштуу тилдик өнүгүүлөр, пайда болгон жаңы сөздөр бул сөздүктөн орун алган эмес. Ошону менен бирге бул сөздүктө диалектилик сөз, кесиптик сөз, эскирген сөз деп көрсөтүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгү адабий тилдин коруна кирип калганын да эске алууга тийишпиз. Сөздүктө диалектилик сөз, кесиптик сөз, эскирген сөз деген сыяктуу белгилер коюлбаган сөздөрдүн да бир тобу азыр ошол «категориялардагы» сөздөр тобуна өтүп бараткандары жок эмес. Же андагы диалектизмдер деп көрсөтүлгөн сөздөрдүн айрымдары адабий тилге өтүп, кээ бир эскирген сөздөр азыр кайрадан колдонула баштаганы, же тескерисинче, неологизм сөздөрдүн эскирген же тарыхый сөздөргө айланып калгандары да жолугат.

Демек, К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү сөздөрдү иликтөөнүн мааниси зор. Биринчиден, 51 жыл илгерки тилдин тарыхы, экинчиден, кайсы бир топтогу сөздөр кайрадан активдешип баратат. Албетте, 51 жыл ичинде жүргөн тилдик өзгөрүүлөр, өнүгүүлөр менен лексикалык толуктоолордун да болгондугу тилибиздеги объективдүү көрүнүш. Мына ошондуктан, бүгүнкү күндө К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктөн» атайын сөздөрдү иликтөө өтө актуалдуу. Бул изилдөө менен сөздүктүн бүткүл бардык материалдарына иликтөө жүргүзүп чыгуу мүмкүн эмес. Кырк миңге (40 000) жакын сөздүн кеминде 40 миңдей мааниси, алардын ар биринин түрдүү кырдаалдарга жараша лексика-грамматикалык түрдүү касиеттерге ээ боло тургандыгы белгилүү. Мунун өзү К. К. Юдахиндин сөздүгү боюнча бир нече илимий изилдөөлөрдүн зарылдыгын далилдеп турат

К.К. Юдахин түрк тилдеринин көпчүлүгүндө сүйлөй да, жаза да билген кең арымдуу түрколог катары белгилүү. Ал түрк тилдеринин грамматикасын, лексикасын, диалектилерин, жзмасын изилдеген, сөздүктөрүн түзгөн жана редакциялаган. Окумуштуунун негизги эмгеги –“Кыргызча-орусча сөздүк” бул баа жеткис эмгекти өз колу менен эки жолу жарыялаган. Экинчи басылышы оңдолуп, толукталып, алда канча көлөмдүү болуп жарыкка чыгып, анын сөздүгү көзү өткөндөн кийин да кайра –кайра жарыяланып, кыргыз элине кызмат кылып келе жатат. Бул эмгек түркологияда мыкты эмгек катары бааланат. Бул сөздүктү түзүүдө окумуштуу: “Өтө жооптуу бул ишке мен эрте кириштим. Ал боюнча эч кандай эмгек жок эле. Ошол кездеги гезитке чыккан кээ бир макалаларды пайдаланууга туура келди”, -деп жазат. Константин Кузьмич сөзгө маани берген чоң окумуштуу болгон. Ошондуктан элдик тилди өздөштүрүү үчүн Көл калаасына барып, эл кыдырган, сөздүн маанисин үйрөнгөн. Сөздүктө макал-ылакаптардан, “Манас” саптарынан пайдаланган. К.К. Юдахин кыргыз адабияты жана жана адабият таануусуна сиңирген эмгеги да зор.

К.К.Юдахин кыргыз тилинин эки тилдүү котормо сөздүктөрүн түзүүнүн алгачкы кадамдары, алардын техникалык, лингвистикалык жоболорун бизге көрсөтүп, кыргыз лексикография илимине чыйыр салганы баарыбызга маалым. Улуу окумуштуу сөздүк кантип тандоо, сөздүккө жайгаштыруу, маанилерин ажыратуу жана түшүндүрмө берүү сыяктуу азаптарын бизге аракетке колдонмо катры бүгүн дагы үлгү берип келет. Автор сөздүккө сунуштаган сөздөр негизинен элдик фольклордон, эпостордон, макал-ылакаптардан жана жаңыдан өнүгүп-өрчүп келе жаткан кыргыз жазма адабиятынын көркөм чыгармаларынан алынганын эскертет. Айрым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын маанисин чечмелөөдө кыргыз карыяларынын, чечендеринин, колхозчулардын жардам-көмөгүнөн пайдалангандыгын мойнуна алат. Керегине жараша диалектилик дөзгөчөлүктөрдү эске алып, аларды адабий тилдин нормасына тартууга кеңеш берет. Сүйлөшүү тили менен адабий норманын байланышын көздөйт. Адабий норма аркылуу орфографиялык сөздүк түзүү кезегин эскертип кеткен.

Кандай дегенибиз менен сөздүк түзүүнүн маанилүү маселелери, оош-кыйышы, тилге этият мамиленин зарылдыгын К.К.Юдахин бизге эскертип, өзү үлгү берип кеткен.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү -Б.,2010
2. Кулалиева К., Мамадиев А., Кыргыз тилинин жыштык сөздүгү -Б.,2013
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь- М.,1965
4. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь- М.,1957
5. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы Мектеп, 1983

КӨЛБАЕВА ГҮЛБАРА ИСАБАЕВНА

Ош МПУ, улук окутуучу

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН ЫЛАКАПТАРДАН АЙЫРМАСЫ

Аннотация: *Макалада кыргыз элинин макалдарынын ылакаптардан болгон айырмачылыгы тууралуу кенен сөз болот. Ошону менен бирге макал-лакаптардын изилдениши, ал тууралуу айтылган окумуштуулардын далилдүү ойлору берилди. Андан*

сырткары кыргыз макал-лакаптарынын классификацияланышына орун берилип, аларга мисалдарды келтирүү менен макалдардын жана лакаптардын табияты ачылып берилди. Ылакаптарга караганда макалдардын эл ичинде көп колдонулушунун мааниси тууралуу да кеңири баяндалды.

В статье подробно рассказывается об отличиях пословиц кыргызского народа от поговорок. Вместе с тем представлены исследования пословиц и поговорок, аргументирование мнения ученых, высказанных по этому поводу. Кроме того, дана классификация кыргызских пословиц и поговорок, раскрыта природа пословиц и поговорок, на их примерах. Также подробно рассказано о том почему пословицы распространены широко среди людей чем поговорки.

The difference between Kyrgyz proverbs and sayings. Abstract The article describes in detail the differences between proverbs of the Kyrgyz people and sayings. At the same time, studies of proverbs and sayings, reasoned opinions of scientists expressed on this subject are presented. In addition, the classification of Kyrgyz proverbs and sayings is given, the nature of proverbs and sayings is revealed on their examples. It also explains in detail why proverbs are more common among people than sayings.

Түйүндүү сөздөр: макал, ылакап, мифология, классификация, эпикалык, ритм, рифма, образдуулук, логикалык.

Ключевые слова: пословица, поговорка, мифология, классификация, эпос, ритм, рифма, образность, логика.

Key words: proverb, nickname, mythology, classification, epic, rhythm, rhyme, figurative, logical.

Кайсы гана элдин оозеки көркөм чыгармаларын карабайлы, баарында тең укумдан – тукумга, бир муундан экинчи мунга көздүн карегиндей сактап келе жаткан макал, ылакап жана учкул сөздөрүнүн бар экендигин көрөбүз. Булардын ичинен макалдарды алып кырк, алар жын эле сөздөрдүн жыйындысы эмес, ошол элдин психологиясы, тарыхы, тил байлыгы, мүнөзү, үрп – адаты, салт – санаасы, кыскасы ошол улуттун жаралып, сөз курап, сүйлөгөндүн тартып азыркы цивилизацияга жетишкен жашоо образына чейинки бай турмуштук тажрыйбасы чагылдырылат.

Макал, ылакаптар бир доордо жаралып калган эмес. Бул жөнүндө С.Закиров төмөндөгүдөй оюн айткан: «Макал–лакаптар бир доордун продукциясы эмес, ал кылымдан–кылымга элдин турмушунун бардык жагы менен тутумдашып аларды өзүнө сиңирип келген – оозеки тарых» [5:3-бет].

Чындыгында, адам коомунда байыртадан социалдык жактан бөлүнүү болгондугун «Кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт», же «Бай караган ачкадан ылыт, күн караган суукка тоңот» сыяктуу макалдар далилдейт.

Макал, ылакаптар коомдогу социалдык абалды чагылдыруучу сөз курамдары гана эмес, адамдардын канча кылымдык турмуштук тажрыйбасында далилденип, электен өтүп, так натыйжага ээ болгон, далилдөөнү талап кылган – турмуш аксиомасы. Кыргыз эли сөрөттөгөндөй образдуу, мээлегендей так, турмушта ар түрдүү кырдаалда кошуп сүйлөгөнгө даяр макал, ылакаптарга бай.

Ар бир легенда, жомок жана эпикалык чыгармаларда сөзсүз макал, ылакаптар ойду таасирдүү берүүдө доминанттык ролдо турат. Анткени эл макал, ылакаптарды жалаң гана көңүлүндөгү ойду элестүү айтууга, же сөздү кооздоо үчүн колдонушпайт, алар өз

оюунун тууралыгын далилдөө үчүн «калыс, акылман» катары баалашат. Ушундан улам макалдардын тематикасы да көп түрдүү.

Мисалы, кыргыздардын мал чарбачылыгына жакын экендигин «Алдын бала бассын, артыңды мал бассын», Байдын малын аяба, Суктун чайын аяба.

Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй,

Кулансарыктын кула тайы көрүнүптүр.

Мал баксаң кой бак – каймак кетпейт чарадан,

Ит баксаң сырттан бак – кой алдырбайт короодон сыяктуу макалдарды көбү болот. Мындан сырткары динге, саясатка, достук, сүйүү, аял эркек ж.б. кыптыгын тематикадагы макал, ылакаптарды берген мазмунуна карата бөлүү шарттуу. С.Закиров макал, ылакаптарды төмөндөгүчө бөлгөн: [3:12-бет]

1. **Мифологиялык макал, ылакаптар.** Буларга адамдардын байыркы анимисттик, тотемдик, магиялык түшүнүктөрү өкүм сүрүп тургандан баштап шаманизм дини үстөмдүк кылганга чейинки макал, ылакаптарын кийирүүгө болот.

2. **Саясий – социалдык мүнөздөгү\ макал, ылакаптар.** Буларга эки таптын – эзүүчүлөрдүн жана вассалдардын бири – бирине каршы күрөшүн көрсөткөн, ошону менен бирге кыргыз элинде күч болуп турган урууга каршы чыгарылгандарын кийирүү негиздүү.

3. **Ар түрүү\ социалдык – турмуштук макал, ылакаптар.** Буларга чарбага, моралга, жоокерчиликке, билимге, ой – кыял, турмуш ж.б. жөнүндөгүлөрд топтоого мүмкүн.

4. **Тарыхый макал, ылакаптар.** Буларга адамдардын башынан өткөн, турмушунда кезиккен көрүнүктүү окуялар, укук жана материалдык

Турмушуна кысым толгондо чыккандарын көрсөтүүгө болот.

Жогоруда классификацияланган макал, ылакаптардын ичинен тарыхый макал, ылакаптар аз учурайт, себеби жазма адабият өнүкпөгөндүктөн көрүнүктүү аттар, белгилүү окуялар мезгил өткөн сайын бурмаланып же такыр өзгөрүп кетип, тактоо үчүн кыйындыкты туудурат.

Макал, ылакаптардын чыгыш булагы боюнча Б.Керимижанова: «Алардын көпчүлүгү чындыгында, турмуштун чыныгы шарттарын байкоонун негизинде келип чыккан чындыктын корутундулары болуп эсептелет» [3:72-бет] -деген ынанымдуу оюн айтат. Бирок Б.Керимжанованын тарыхый мазмундагы макал, ылакаптарды анын чыккан булактарына айырбаштап көрсөтүүсү туура болбой чыгат. Мисалы: «Ат – эрдин канаты» деген макалдын булагы – ат, «Бир жолу калпың билинсе, сөзгө алгысыз болорсуң» деген макалдын булагы – калп жөнөндө, демек, элде канча макал, ылакап болсо, ошончо булак болот деп айтуу системалуулукту жоготуп, стихиялуу түшүнүктү гана күчөтөт.

Макал, ылакаптардын келип чыгыш булагын С.Закиров төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. Макал, ылакаптын эң башкы булагы катарында адамдын күндөлүк өтүп жаткан турмушун байкоонун негизинде ошол шартты, кубулушту, окуяны так – таамай сүрөттөп, көрсөтүүдөн пайда болгондору алынат. [3:25-бет]

Мисалы, байлык жана жардылык жөнүндө:

Байдын иши барман менен,

Кедейдин иши арман менен.

Соодагерчилик жөнүндө: Касапчы энесине сөөк сатат.

Дин жөнүндө: Малды көрүп, пайгамбар жолдон чыгыптыр. ж.б.

2. Терме ырларынан пайда болгон сыяктуу эле, үгүт-насыят ырларынан макалга айланган учурларын көрүүгө болот. Мисалы:

Жабыгып жүрсө, жигитиң,
Жакырсың деп кордобо.
Жатыркаса бууданды,
Басалбайт деп болжобо.

3. Жөө жомоктордогу каармандардын кебинен мисал алсак: «Түлкү менен сүлөөсүн» жомогундагы түлкүнүн: «Куйругуң жылтырак болот» сөзү ылакапка айланган.

4. Эпостук чыгармалардан, андагы окуялардын негизинде макал, ылакаптардын пайда болушуна «Курманбек» эпосунан мисал келтирсек болот:

Өпкө боорун куйкалайт,
Өзөктөн күйгөн өрт жаман.
Өз ичинди талкалайт,
Өздөн чыккан жат жаман.

Табышмактардан да макал, ылакаптар келип чыгат. Мисалы:

Съз атасы эмне? – кулак,

Суу атасы эмне? – булак деген суроолорго жооп макалга өткөн: Съз атасы – кулак,

Суу атасы – булак.

Макал, ылакаптын чыккан булактарын текшерип келген күндө да, аларды жалпы эл биригип, кеңешип түзбөстөн, белгилүү бир адам тарабынан чыгарылып, акырындап автору белгисиз болуп, ооздон – оозго көчүп, элдик кенч болуп калары көрүнүп турат. Ошону менен бирге эле макал, ылакапта идеологиялык күрөштөр болгону – эзүүчүлөрдүн кызыгын кыздыгын жана эзилүүчүлөрдүн оюн кырсыткын макал, ылакаптар бар экени далилденет.

Мурунтадан «макал-ылакап» деген ат элдин аң-сезиминде өтө жакын түшүнүк катары жашагандыктан, макал менен ылакапты синоним катары колдоно беришет. Тактап айтканда, ал экъ ажырымсыз түшүнүк катары чогу каралып келет.

Макал менен ылакап түзүлүшү жагынан да мазмун жагынан да өтө жакын болот. Экөөнүн окшош жана айырмачылык жактарын изилдөө бүгүнкү күнгө чейин анча колго алынбай келе жатат.

С.Закиров макал жана ылакаптардын айырмачылыгын көркөмдүк жагынан гана караган да, тилдик жагына жакшы токтолгон эмес.

Ал эми Б.Керимжанова макал, ылакаптардын өзгөчөлүгүнүн көркөмдүк жагынан карап, мисал катары: «Ойноп айтсаң да, ойлоп айт» деген сүйлөмдү ылакап деп көрсөтөт. Бирок, бул ылакап эмес, макал.

Биринчиден, ылакапка эпикалууулук мүнөздүү. Анткени анын келип чыгышына окуя себеп болот. Натыйжада, «эскертүү», «алдын алуу», же «табалоо» маанисинде окуянын кулминациясындагы «ачкыч» катары кызмат аткарган сөздөр ылакап болуп айтылып калат. Мисалы, «Манас» эпосунан ылакапка айланган окуя – «Көкөтөйдүн ашындай». Бул кандайдыр бир тойдун, чогулуштун ж.б. узакка созулганын көпчүлүктү таң калтыргыдай болгонун билдирет. Ал эми макалдар жылдар, кылымдар бою көпчүлүктүн элегинен өтүп, туруктуу формага, көпчүлүктү ынандырган терең философияга ээ болуп,

турмуштук практика башкы планга коюлат. Ошондуктан анда тарбия – насаат мааниси ачык байкалат.

Мындан сырткары, экөөнүн тилдик жактан айырмачылыгына дагы кеңирээрэк токтолобуз. Демек, Б.Керимжанованын жогоруда келтирген: «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген мисалы ылакап эмес макал деп айтууга ишенимдүү аргументтер далил болот. Ушул катачылыктан өзү макал менен ылакапты изилдөө тилдик сферада колго алынбай келе жаткандыгынан болсо керек.

С.Закиров ылакапта – уйкаштык, татаал сүйлөмдүк түзүлүш спецификасын жана кып убактарда ритм, рифма негизги ролду ойнобой, троптуу, образдуу сөз тизмектери жана эки сүйлөмдүү түзүлүш эмес, бир сүйлөмдүү түзүлүш таандык экендигин белгилейт. Макалга аллитерация, ассонанстардан башка да рифма, ритмдин күчтүү өнүгүшүнө жана татаал сүйлөмдүк түзүлүшү мүнөздүү экендигин көрсөтөт.

Ал эми академик Ю.М.Соколов: «Макалдар композициялык түзүлүштөрү боюнча көпчүлүк учурда эки мүчөлүү болот, бирок үч мүчөлүү жана көп мүчөлүүлөр да аз эмес» - деп көрсөтөт.

Макал, ылакаптардын композициялык түзүлүшү жөнүндөгү мындай мүнөздөмө кыргыз элинин макал, ылакаптарынын композициялык түзүлүшүнө көп учурда туура келет.

Бул окшоштук–адамдардын бытыесинин окшоштугу жана объективдүүлүгүнүн дагы бир далили. Демек, бардык элдердин ар бир этаптагы (согуш, тынчтык, молчулук, жокчулук ж.б.) жашоо – тажрыйбаларына таянышы, кыз карашы, философиясы, психологиясы, практикалык жактан – соода жана маданий байланыштарынан натыйжасына бири – бирине өтүп, жогоруда айткандай, окшош макалдардын келип чыгышына түрткү болот

Мурунтан эле макалдардын түзүлүшүн татаалдыгына жана мазмунунун ички образдуулугуна көңүл бурушкан. Чындыгында, макалдар да ылакаптар да өздөрүнүн татаал түзүлүшү менен көңүл бурдуртат.

Биринчиден, макалдар тилдик көрүнүш, экинчиден, андан логикалык жыйынтыкты билдирген бирдиктер, элементтер орун алган, үчүнчүдөн – Турмуш чындыгынын фактыларын чагылдырган так, кыска формадагы жарык, көркөм миниатюралар. Так ушул себептен макалдар өзүнө тилчилердин, фольклористтердин жана философ – логиктердин көңүлүн бурат. Жогоруда мисал келтиргендей, макал менен ылакаптар өздөрүнө үч түрдүү мамиле, изилдөө жасоону талап кылат. Көптөгөн премиологиялык изилдөөлөрдүн максатына жетпей калышы, айрыкча макал, ылакаптарды классификациялоонун так эместиги негизинен ушул шартты эсепке албагандыктан болсо керек.

Демек, жыйынтыктап айтканда орус окумуштуусу Г.Л.Пермяков макал менен ылакаптын бири – бири менен байланышын орус элинде: «Поговорка – цветочек, а пословица - ягодка» - деп мисал келтиргендей, макал менен ылакаптын грамматикалык структурада айырмаланышын, окшоштугун чогуу салыштырып кароо зарыл.

Макал – лакаптардын жаралуу табиятына – реалисттик дүйнө тааным чыныгы – акылга таасир эткен, көзгө көрүнгөн, жыты сезилген, оозго даамы татыган, кол менен кармоого болгон, эсте сакталган, коомдук турмушта учураган түшүнүктөр: ийгиликтер, кокустуктар, карым катнаштар: идиологиялык багыттар, дидактикалык өсүп - өнүгүүлөр: тарыхый чындыктар: элдер ортосундагы ар түрдүү карым –катнаштар, достук, алака, тиричилик, соода – сатык, эрөөлдөшүү, баскынчылык: диндик түшүнүктөр, тап күрөшү,